SAGVNTVM

PAPELES DEL LABORATORIO DE ARQUEOLOGÍA
DE VALENCIA

20

DEPARTAMENT DE PREHISTÒRIA I ARQUEOLOGIA
FACULTAT DE GEOGRAFIA I HISTÒRIA
UNIVERSITAT DE VALÈNCIA
1986

SAGVNTVM

PAPELES DEL LABORATORIO DE ARQUEOLOGÍA
DE VALENCIA

20

DEPARTAMENT DE PREHISTÒRIA I ARQUEOLOGIA
FACULTAT DE GEOGRAFÌA I HISTÒRIA
UNIVERSITAT DE VALÈNCIA
1986

«SAGVNTVM. Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia». Se intercambia con toda clase de publicaciones sobre Prehistoria, Arqueología y ciencias relacionadas con el fin de incrementar los fondos de la Biblioteca del Departamento de Prehistoria y Arqueología de la Universidad de Valencia.

Revista fundada por el Profesor Dr. Miguel Tarradell Mateu.

CONSEJO DE REDACCIÓN:

C. Aranegui Gascó.
J. Bernabeu Aubán.
M. Gil-Mascarell Boscá.
C. Gómez Bellard.
B. Martí Oliver.
J. L. Peña Sánchez.
P. P. Ripollés Alegre.
V. Villaverde Bonilla.
C. Aldana Nácher.

Información e intercambios:
Departamento de Prehistoria y Arqueología
Facultad de Geografía e Historia
Blasco Ibáñez, 28 - Valencia 46010 (España)

EDITA: Departamento de Prehistoria y Arqueología de la Facultad de Geografía e Historia
IMPRIME: Servicio de Publicaciones de la Universitat de València
DEPÓSITO LEGAL: V - 1528-1985
I.S.B.N.: 84-505-2020-7
I.S.S.N.: 0210-3729

ÍNDICE

Pág.

MILAGROS GIL-MASCARELL BOSCÁ, ALONSO RODRÍGUEZ DÍAZ, JUAN JAVIER ENRÍQUEZ NAVASCUÉS. Enterramientos en cista en la Edad del Bronce en la Baja Extremadura 9

CARLOS GÓMEZ BELLARD. Lekythoi samios y botellas sidonias. Estudio de un ejemplar de Ibiza 43

MARÍA PILAR SAN NICOLÁS PEDRAZ. Orfebrería púnica: los collares de Ibiza en el Museo Arqueológico Nacional de Madrid 57

CRISTINA ALDANA NÁCHER. El torito de bronce de Segorbe. Ensayo de aproximación cronológico-cultural 95

JOSÉ MANUEL MARTÍNEZ GARCÍA. Una cajita con decoración incisa del Cerro de San Cristóbal (Sinarcas, Valencia) 103

ARTURO OLIVER FOIX. Grafitos ibéricos procedentes de Montanya Frontera (Sagunto) 117

RAMÓN PALLARÉS COMAS, FRANCISCO GRACIA ALONSO, GLORIA MUNILLA CABRILLANA. Presencia de culto griego en la desembocadura del Ebro. Representaciones de Démeter en el Museo Municipal de Reus 123

MARÍA JOSÉ PENA. Los magistrados monetales de *Valentia* 151

FERRAN ARASA I GIL. La Moleta dels Frares (El Forcall, Castelló). Consideracions entorn de la respublica Leserensis 165

EMILIA HERNÁNDEZ HERVÁS. El teatro romano de Sagunto. Sistema constructivo del cuerpo escénico. Estado de la cuestión 243

RAFAEL ARROYO ILERA. Estudio numismático de las excavaciones en el Portvs Ilicitanvs. Santa Pola (Alicante). Campañas 1982 y 1983 257

SABINA ASINS VELIS. El término D[ominus] N[oster] en la amonedación romana: su introducción en la 1ª Tetrarquía 279

FERRAN ARASA I GIL

La Moleta dels Frares (El Forcall, Castelló)
Consideracions entorn de la respublica Leserensis[1]

A partir de la reconstrucció del text de la inscripció CIL II 4052 feta per l'epigrafista alemany G. Alföldy, fou possible identificar el jaciment hispano-romà existent a la Moleta dels Frares o de Libori (Els Ports) amb una localitat citada pel geògraf Ptolemeu al segle II de l'Era. Sobre aquesta base, crec que és possible replantejar la qüestió del poblament urbà de la meitat meridional dels convents Cesaraugustà i Tarraconense, i per extensió, dels territoris municipals i de la delimitació entre ambdós convents, tot recolzant-se en la xarxa viària d'aquesta regió.

Amb tot, en aquest treball —en què es profunditza sobre temes anteriorment tractats per altres autors, però replantejant alguns aspectes i resseguint-ne uns altres— únicament es situa la problemàtica existent entorn d'una sèrie de qüestions que, per elles mateixes; ja requeririen unes línies de treball autònomes. He aprofundit sobre la història i la interpretació de la inscripció CIL II 4052 per a valorar amb exactitud la solidesa de les hipòtesis plantejades. Ptolemeu ha estat objecte de les meues recerques per ser precisament l'únic autor antic que citava *Lesera* i, sobretot, perquè crec que la seua obra està encara per interpretar a la Península Ibèrica; des d'aquest darrer punt de vista, no pretenc més que

[1] Aquest treball és part de la meua tesi de llicenciatura, presentada en 1984 sota la direcció de la Dra. Carme Aranegui amb el títul: «La Moleta dels Frares (El Forcall, Castelló). Estudi sobre la romanització a la comarca d'Els Ports». Per a la seua elaboració, i durant el procés ulterior de revisió i ampliació, m'han estat d'inestimable ajuda les aportacions i comentaris crítics dels doctors: L. Abad, F. Beltrán, F. Burillo, E. Llobregat, Mª A. Magallón i G. Pereira, als qui quedo sincerament agraït.

fer un assaig d'interpretació molt general en una regió determinada, tot proposant una línia de treball que —almenys en aquest cas— pot donar interessants resultats; així, crec que és possible plantejar una primera hipòtesi sobre la infraestructura viària d'aquesta zona, amb una sèrie d'eixos més importants, i un dens entramat de vies secundàries, del qual només s'insinua una mínima part. Finalment, la localització per mitjà de l'arqueologia d'una sèrie de grans nuclis de població d'època romana —sobre algú dels quals pràcticament tot just s'acaba de començar a treballar— permet, al meu parer, plantejar ja una recomposició aproximada del mosaic territorial d'aquesta regió a l'Alt Imperi, així com proposar algunes reduccions de localitats antigues citades pel geògraf en aquests jaciments.

1. LA QÜESTIÓ DEL NOM: LA INSCRIPCIÓ CIL II 4052

1.1.- HISTÒRIA

Aquesta interessant inscripció apareix citada per primera vegada l'any 1538, en la primera edició de la *Crònica* de P. A. Beuter[2]: «A honra de aquest (Marc Antoni Aureli) fon consagrada la ara de Jupiter en Morella. Segons se prova per la pedra que esta en una masada en la partida que es diu la Vespa prop de Morella: es de jaspis groller la pedra ab algunes lletres que es poden llegir, y altres menjades del temps, desta forma»:

IOVI CONSERVATORI
OB INCOLVMITATEM
M.A.A.

HANC ARAM POSVIT
ET D. D.

[2] P. A. Beuter, *Crònica. Primera part de la Història de València*, València, 1538, f. XLVIII. Els paràgrafs que apareixen entre parèntesis són meus.

En posteriors edicions d'aquesta obra, de les quals és més coneguda la quarta de l'any 1604 —que no és més que una reimpressió de la traducció al castellà de 1546—, P. A. Beuter segueix citant la inscripció com conservada en un mas situat prop de Morella[3]: «Queda hasta hoy en nuestro reyno de Valencia, cabe la villa de Morella un lugar dicho Ares, donde se edifico altar a este Emperador (Octavi August): y despues se edifico otro altar por el emperador Marco Aurelio, por la clemencia y beneficio que hizo a esta provincia: y destos altares quedo el nombre de Are, que por el tiempo se ha buelto Ares. Hay desto una piedra que haze testigo, en una masada cerca de Morella, que es de jaspe grossero. Y es como va aqui pintada. Quiere dezir: Puso este altar, y consagrolo al conservador Iupiter, por la salud del Emperador Marco Aurelio Antonio. Hay en en esta piedra algunas letras roydas del tiempo en que estava escrito el nombre del que hizo este altar».

Una lectura parcial del text de l'edició en castellà féu que alguns autors canviaren el seu lloc de procedència. És el cas de l'arquebisbe A. Agustí, il.lustre humanista del segle XVI, qui la situa «en un lugar llamado Ares cerca de Morella»[4], i també de E. Hübner, qui al segon volum del

[3] P. A. BEUTER, *Primera parte de la Crònica general de toda España*, Valencia, 1604, p. 3. La primera edició en castellà de la primera part de la *Crònica*, segona edició de l'obra en realitat, va sortir l'any 1546; la segona, en 1551; la primera part fou reimpresa en 1563, i ambdues ho tornaren a ser en 1604. Aquesta edició és, per tant, la quarta de la primera part. La segona no fou publicada mai en català, i la tercera no va arribar mai a publicar-se. A la versió castellana, P. A. Beuter refongué i corregí el text original en català. Un tal Alfons d'Ulloa traduí ambdues parts a l'italià, imprimint-les a Venècia l'any 1556. Sobre la vida i l'obra de P. A. Beuter, vegeu la *Nota preliminar* de J. Fuster a l'edició facsímil de 1971, i la *Introducció* de E. Iborra a la reedició de 1982.

[4] A. AGUSTÍN, *Inscriptiones in laudem antiquorum Imperatorum et aliorum uirorum illustrium*, s/a., f. 31. El manuscrit nº 858 de la Biblioteca Universitària de Barcelona ha estat considerat fins fa pocs anys com anònim; així apareix en: F. MIQUEL ROSELL, *Inventario General de Manuscritos de la Biblioteca Universitaria de Barcelona*, II Barcelona, 1958, p. 400, on consta com del segle XVIII. Tanmateix, ja E. Hübner en CIL II, p. XV, el cita com original d'aquest autor, cosa per la qual cal datar-lo en el segle XVI. Vegeu al respecte: M. MAYER, «Notas sobre epigrafía romana barcelonesa (Manuscritos de la Biblioteca Universitaria de Barcelona)», XIV C.N.A., Zaragoza, 1977, pp. 890-891. Sobre la biografia d'aquest gran humanista, vegeu: C. M. DEL RIVERO, «Don Antonio Agustín, Príncipe de los numismáticos españoles», A. E. Arq., XVIII, Madrid, 1945, pp. 97-123, i F. DE ZULUETA, «Don Antonio Agustín», B. A., 3-4, Tarragona, 1946, pp. 47-80.

CIL recull aquesta cita. Conseqüència d'aquest error serà el que tots els autors que segueixen el CIL, sense consultar directament l'obra de P. A. Beuter, donen aquesta cita incorrecta, contribuint a crear una confusió inexistent a les fonts originals.

La traducció italiana de l'obra de P. A. Beuter, publicada l'any 1556, degué possibilitar el que diversos erudits estrangers conegueren també aquesta inscripció. Així, durant el segle XVI, autors com I. Strada, S. V. Pighi i V. Justinià la recullen en les seues obres d'epigrafia llatina[5]. A principis del segle XVII, en 1602, l'holandès J. Gruter fa una nova distribució de línies i afegeix la paraula *temporum*[6]. Pocs anys després, l'historiador valencià G. Escolano diu sobre aquesta inscripció[7]: «(...) una piedra nos ha quedado del tiempo de los Romanos, de jaspe grosero, comida en partes, que hoy la vemos en una alquería, en el campo de Morella, que dice así (...)».

Ja a principis del segle XVIII, l'il.lustre arxiprest forcallà G. Rosselló de la Torre cita aquesta inscripció «*in pariete sumptuose Domus Aldearum, iuxta Grammatice Liceum Collocato*», afegint que el trasllat s'havia fet des d'un mas del terme de Morella, i donant el mateix text que P.

[5] La inscripció degué ser recollida als *corpora* epigràfics de l'època pel seu caràcter votiu i, sobre tot, per contenir una referència a un emperador, tot i que la interpretació fos incorrecta. Es tracta d'autors citats per E. Hübner, la majoria dels quals no arribaria a veure mai directament la inscripció. No he pogut consultar les obres de I. Strada i S. V. Pighi, ni el manuscrit de V. JUSTINIÀ, *Estos quadernos de las piedras que se hallan en el reyno de Valencia*. I, Strada i V. Justinià donen Morella com a lloc de conservació de la inscripció, mentre que S. V. Pighi diu que procedeix de València, possiblement al.ludint a «Regne de València».

[6] J. GRUTER, *Inscriptiones antiquae totius orbis romani*, Commelinius, 1602, p. XIX: «*Morelli Hispan. in iaspide*». L'afegit de la paraula *temporum* i la restitució idealitzada deuen ser collita pròpia.

[7] G. ESCOLANO, *Décadas de la Historia de la Insigne y Coronada Ciudad y Reino de Valencia*, II, Valencia, 1611, col. 688. El text que reprodueix és el mateix que publica P. A. Beuter, amb la diferència que entre les línies tres i quatre deixa espai per a dues més d'esborrades, en lloc de per a una com feia aquell. També apareix citada, sense cap afegit, a la segona edició d'aquesta obra, de J. B. PERALES, en 1879, II, p. 300.

A. Beuter[8]. Pocs anys després, en 1739, L. A. Muratori cita la inscripció «*in oppido Morella iuxta Valentiam in Hispania*», unificant en tres línies el text com si estigués complet i assenyalant que les tres inicials M. A. A. corresponen a l'emperador Marc Aureli Antoní[9]. A finals d'aquest segle, en 1781, el Comte de Lumiares visita la comarca, però estranyament no recull la nostra inscripció[10]. Alguns anys després, altre autor que la cita és J. F. Masdeu[11]. En 1832, J. A. Ceán també la recull, seguint possiblement l'obra de G. Escolano[12].

E. Hübner, en 1867, recull la inscripció en el segon volum del CIL, així com la bibliografia anterior i les diferents versions sobre la seua procedència i text, plantejant la possibilitat que es tractàs d'una menció de l emperador Probus, hipòtesi que Th. Mommsen objecta —segons el mateix E. Hübner ens diu— al.legant que és difícil de creure en la presència d'una inscripció amb una referència a un emperador en un lloc desconegut d'Hispània[13]. Un any després, en 1868, l'historiador morellà J. Segura recull les cites de P. A. Beuter i G. Escolano sobre la inscripció conservada a La Vespa[14], assenyalant que aqueixa li sembla diferent

[8] G. Rosselló de la Torre, *De Archipresbyteratu Morellae*, Morella, s/a., f. 177, Arxiu Històrico-Eclesiàstic de Morella. Aquest manuscrit és anterior a 1716, any en què morí el seu autor. Sobre la seua vida, vegeu: J. Segura y Barreda, *Morella y sus aldeas. Corografía, Estadística, Historia, Tradiciones, Costumbres, Industria, Varones ilustres, etcétera, de esta antigua población y de las que fueron sus aldeas*, II, Morella, 1868, pp. 154-156. Al marge d'aquest full hi han unes anotacions amb la lletra de J. Segura, segons indicació de M. Milian, en què afegeix que la casa on estava l'Aula de Gramàtica fou comprada per J. Piquer.

[9] L. A. Muratori, *Nouus Thesaurus ueterum inscriptionum in praecipuis earundem collectionibus hactenus praetermissarum*, I, Mediolani, 1739, p. IX, nº 4.

[10] A. Pío de Saboya y Valcárcel, «Inscripciones y antigüedades del Reino de Valencia», B.R.A.H., VIII, Madrid, 1852. El Comte de Lumiares estigué en El Forcall el dia 15 de Setembre d'aquell any. Resulta estrany que no cite la nostra inscripció, que podia conèixer per les obres de P. A. Beuter i G. Escolano, i que per aquell temps ja es trobava a La Casa de l'Estudi. De tota la comarca d'Els Ports, l'unica inscripció llatina que cita és CIL II 4053.

[11] J. F. Masdeu, *Historia crítica de España y de la cultura Española*, XIX, Madrid, 1820, p. 1375.

[12] J. A. Ceán Bermúdez, *Sumario de las antigüedades romanas que hay en España*, Madrid, 1832, p. 95: «(...) en una alqueria (...) una lápida con esta dedicación, en parte gastada».

[13] CIL II p. 534 = CIL II 4052.

[14] J. Segura, op. cit. nota 8, I, pp. 116-117. Sobre les notícies arqueològiques de J. Segura, vegeu, en general: F. Arasa i Gil, «Història de l'arqueologia a la comarca d'Els Ports», *Butlletí d'A.M.Y.C., Morella, 1983-84, pp. 7-10.*

d'una altra que hi havia al seu temps en La Casa de l'Estudi de Morella: «En nuestra *sección* geográfica (...) hemos copiado una lápida que se encontraba en un castillo destruido, en la partida de la *Vespa*, término de Morella, ahora vamos á copiar otra, que ha podido conservarse hasta nuestros dias, y que parece colocada en el mismo tiempo. De la primera hacen mencion Beuter y Escolano, pero es diferente, y su contenido, si bien dedicadas una y otra á *Marco Aurelio*, nos patentiza que la que vamos á copiar fué una memoria de los *Bisgargitanos* á su Emperador. Hedla aquí.

IOVI CONSERVA
TORI OB INCOLV
MITATEM M. AV
RE...ANTONINI
AV....ERE
B LISE
SI....C ARAM
POSVUIT ET DE
DICAVIT.

Esta piedra se encontraba en la pared de la antigua casa del consejo, despues casa del Estudi, en donde se hallaban las aulas de latinidad, y habiéndose vendido á principios de siglo, D. Julian Piquer derribó el antiguo edeficio para levantar una casa moderna. Desapareció la piedra con dolor de algunos anticuarios, y tantas diligencias se practicaron, que al fin se encontró en un pesebre. Fué colocada en el lienzo del Sud, y quisieramos que los herederos de la casa de Piquer la conservaran con interés»[15].

Així, J. Segura és l'autor que planteja per primera vegada la dualitat d'inscripcions, les quals suposa dedicades a l'emperador Marc Aureli, do-

[15] J. SEGURA, op. cit. nota 8, II, pp. 351-352. J. Segura atribueix ambdues inscripcions a l'emperador Marc Aureli, tot i que en parlar de la primera diu que és de l'emperador «Antonino», i les utilitza, amb dues monedes trobades prop del Mas de Beltrol (Morella), una de les quals era precisament d'aquest emperador, com a testimoni de què Morella es va fortificar al seu temps amb una sèrie de castells o fortins avançats, dos dels quals es trobarien a la Vespa i el Mas de Beltrol.

nant al mateix temps una lectura molt més completa del text. Amb les seues aportacions, i les anteriors de G. Rosselló de la Torre, queda clara la història immediata de la inscripció, que degué ser traslladada des de La Vespa a Morella possiblement a finals del segle XVII o a principis del XVIII —en tot cas abans en 1716, any de la mort d'aquell— i encastada a la paret de l'antiga Casa del Consell, després Casa de l'Estudi; aquesta fou comprada a principis del segle XIX per J. Piquer, qui la va enderrocar, desapareixent per algun temps la inscripció i trobant-se de nou quan la casa havia estat reedificada, i tornant a ser encastada novament a la paret meridional d'aquesta, on actualment es conserva.

També en 1868, A. Miralles reprodueix el text citat per P. A. Beuter[16]. Pocs anys després, en 1873, B. Mundina parla també de la inscripció, que suposa —seguint J. Segura— dedicada a l'emperador Marc Aureli, recollint a la vegada la notícia de la seua col.locació en el lloc que encara ocupa[17]. En 1876, N. Ferrer recull aquesta inscripció en el treball en què planteja la seua hipòtesi sobre la identificació del jaciment existent a La Moleta, que ell mateix havia descobert uns mesos abans, amb l'antiga ciutat de *Bisgargis*[18]. Ja a principis del present segle, en 1902, F. Miralles còpia textualment el comentari de B. Mundina referit a la inscripció, sense afegir-hi noves dades[19].

Alguns anys després, C. Sarthou recull la inscripció citada per G. Escolano, i també la conservada en la façana de La Casa de Piquer, reproduint el text de J. Segura i plantejant també l'existència de dues inscripcions: «Entre las varias inscripciones grabadas en piedra halladas en distintos tiempos y lugares, se conserva una lápida en el ángulo de la casa de Piquer (Plaza del Estudio) de tiempo de los romanos. Se conserva también otra dedicada al emperador Antonino (en cuya época se fortificó esta plaza con castillos montanos) (...) En tiempo de Marco Aurelio

16 A. MIRALLES DEL IMPERIAL, *Crónica de Castellón de la Plana*, Madrid, 1868, p. 37.

17 B. MUNDINA MILALLAVE, *Historia, geografía y estadística de la provincia de Castellón*, Castellón, 1873, p. 385.

18 N. FERRER Y JULVE, «Las ruinas de Forcall. Descubrimiento arqueológico del Maestrazgo. II», *Las Provincias*, 11 de Novembre, Valencia, 1876.

19 F. MIRALLES MESEGUER, *Guía del Obispado de Tortosa*, Tortosa, 1902, p. 657.

Antonino se colocó una lápida en uno de los fuertes avanzados (partida de la Vespa) de Bisgargis, que copia Escolano (...) Parece que esta piedra debe encontrarse abandonada en alguna de las masías de la Vespa. Y la otra piedra de jaspe, mal labrada, se conserva en una de las paredes de la casa propiedad de D. Manuel Piquer, plaza de Colón, cuya inscripción nos demuestra ser una memoria consagrada por los bisgargitanos á su emperados (...)»[20].

En 1937, F. Peeters recull aquesta inscripció amb la lectura del CIL en el seu treball sobre el culte de Júpiter a Hispània, plantejant la possibilitat que es tractés d'una ara dedicada per *M. Aurelius* a *Iuppiter Conseruator*, i que aquell fos un libert —tal vegada del mateix emperador homònim—, cosa per la qual l'epígraf podria datar-se amb posterioritat al regnat d'aquest[21]. En 1955, D. Fletcher i J. Alcàcer recullen també la notícia sobre la suposada dualitat d'inscripcions, reproduint el text del CIL i el citat per C. Sarthou, adonant-se de la semblança entre les dues inscripcions i de la confusió existent sobre el lloc de la troballa de la primera[22]. L'historiador local F. Ortí, en 1971, cita la inscripció conservada a La Casa de Piquer de Morella, donant la lectura de J. Segura[23]. També J. Vives, el mateix any, la inclou en el seu recull epigràfic[24]. P. P.

20 C. Sarthou Carreres, *Provincia de Castellón*, en «Geografía General del Reino de Valencia», Barcelona, s/a., pp. 656-657. Contradictòriament, més endavant, a la p. 672, la cita com a procedent d'Ares del Maestre, seguint de manera equivocada l'edició de 1604 de la *Crònica* de P. A. Beuter, amb la qual cosa cita en realitat tres vegades la mateixa inscripció, cada una amb una procedència diferent.

21 F. Peeters, «Le culte de Jupiter en Espagne d'après les inscriptions», R.B.Ph.H., 17, Bruxelles, 1937, p. 882.

22 D. Fletcher i J. Alcácer, «Avance a una arqueología romana de la provincia de Castellón», B.S.C.C., XXXI, Castellón, 1955, pp. 346-347, nº LXXV-LXXVI: «Llamamos la atención sobre la semejanza de estas dos lápidas y la confusión que existe sobre el lugar de hallazgo de la primera» (la citada per P. A. Beuter).

23 F. Ortí Miralles, *Síntesis de la historia de Morella*, Cuenca-Benimodo-Valencia, 1971, pàgs. 12 i 14. En una edició posterior, de 1979, pp. 15-16, hi afegeix que la inscripció és testimoni del culte a Júpiter en Morella.

24 Iler 96 i 5219.

Ripollès, en 1976, planteja per primera vegada la identitat d'ambdues inscripcions, donant una lectura pròpia del text[25]:

IOVI CONSERVA
TORI OB INCOL
M T TEM MA
ANTONI
AV RE
BN LESL
ARA
POSVIT ET D
DICAVIT.

En 1977 es publica el treball de G. Alföldy, que veurem amb deteniment més endavant, i que apareix ja recollit en la síntesi publicada en 1980 per J. Eixarch en commemoració del centenari del descobriment de La Moleta[26]. Per últim, en aquesta relació cronològica tenim el treball de A. Mª. Vázquez sobre el culte a Júpiter en Hispània, en què segueix literalment la interpretació que de la nostra inscripció feia F. Peeters, tot i que aquesta autora ja coneix la publicació de G. Alföldy[27].

A la llum de la història de la inscripció, i en base a les diferents notícies i lectures que en donen els diversos autors que l'han citada, poden plantejar-se dues qüestions fonamentals: una primera entorn de la identitat entre la inscripció avui dia conservada a Morella i la citada per historiadors i erudits des de 1538 com existent a La Vespa, i una segona sobre la procedència concreta d'aquest mateix epígraf.

Quant al problema de la possible dualitat d'inscripcions, cal ressaltar l'evident coincidència entre el text donat per P. A. Beuter i els autors que el segueixen, i el text que apareix a d'altres lectures més desenvolu-

[25] P. P. Ripollés Alegre, «Sinopsis de epigrafía latina castellonense», C.P.A.C., 3, Castellón, 1976, p. 257 = SELC 90.

[26] J. Eixarch Frasno, «El centenario de La Moleta», *Boletín de A.M.Y.C.*, IV, Morella, 1980, p. 20 i ss., recollit també en: IDEM, *Aportación a la historia de Forcall*, Tortosa, 1982, p. 73 i ss.

[27] A. Mª Vázquez Hoys, «El culto a Júpiter en Hispania», C.F.C., XVIII, Madrid, 1984, p. 166, nº 28.

pades com les de J. Segura i P. P. Ripollès. La simplificació del text en la lectura de P. A. Beuter —utilitzada encara pel CIL— podria explicar-se així per una deficient lectura, en la qual s'anotarien els caràcters més fàcilment identificables, sense tenir tampoc massa en compte la distribució en línies; així és com, per exemple, la paraula *dedicauit* quedaria reduïda a dues lletres: D. D., que d'aquesta manera passaria a ser interpretat com *d(ono) d(edit)*. Tanmateix, com ja va apuntar el mateix E. Hübner, una fórmula final *hanc aram posuit et d(ono) d(edit)* no sols fóra estranya, sinó també incorrecta, perquè al llenguatge usat en les inscripcions votives, les expressions *posuit* i *dono dedit* són pràcticament sinònimes. Pel contrari, la fórmula *posuit et dedicauit* és completament normal, i està consegüentment ben documentada; els dos predicats es refereixen a dos fets diferents: a la donació per una banda, i a la consagració per una altra. Per aquestes raons, és de suposar que la lectura de P. A. Beuter, en la fórmula final, siga del tot incorrecta. La resta del text coincideix plenament, des de la dedicatòria fins a les paraules *aram posuit*.

El fet que tants autors —E. Hübner inclòs— repetesquen la versió de P. A. Beuter, amb escasses variants i/o afegits, no pot indicar una altra cosa que pràcticament ningú d'ells arribaria a veure directament la inscripció, donat que majoritàriament es tracta d'erudits que es limitaven a copiar allò que ja havia estat publicat. Per tot això, resulta més que probable que el text citat per historiadors i erudits en una inscripció existent a La Vespa, no siga en realitat més que una lectura incompleta i incorrecta de l'epígraf que avui dia es conserva encara a Morella, tractant-se veritablement d'una sola inscripció.

Respecte al problema de l'origen de la inscripció, sabem, gràcies a les investigacions de J. Eixarch, que en 1593 «La Molatella d'en Miquel Salbre» —antic nom de La Moleta dels Frares o de Libori— passa a formar part del patrimoni de la família Maçaner d'El Forcall, propietària també de La Vespa, i que fins aqueixa data La Moleta havia estat un dels límits d'El Mas d'en Joan Maçaner[28]. Aquest lligam permet establir-hi

28 J. Eixarch Frasno, «La Moleta dels Frares y las masías de Llorens y Liborio», *Bisgargis*, 33, Barcelona, 1968, i també: IDEM, op. cit. nota 26, pàgs. 11-12 i 23.

una relació de procedència —encara que siga mínima— entre la inscripció conservada a La Vespa i el jaciment arqueològic existent a La Moleta: aquella podria haver estat traslladada d'un lloc a l'altre en una data anterior a l'any 1538, quan P. A. Beuter la cita per primera vegada. D'altra banda, tenim també el fet que a La Vespa no hi ha cap jaciment arqueològic d'època romana, i menys de l'entitat suficient per a explicar la presència d'una inscripció d'aquesta mena. Aquest jaciment, situat uns 6 km. al NW de La Vespa, no pot ser un altre que La Moleta, on hi ha un conjunt arqueològic de característiques urbanes d'aquesta època[29].

1.2.- UNA NOVA LECTURA

Como ja s'ha dit, en 1977 G. Alföldy publica una nova lectura del text, tot restituint algunes parts que han desaparegut[30]. Respectant la part principal de la seua brillant restitució, crec que poden afegir-se alguns detalls d'interés, cosa per la qual presento una lectura pròpia.

La inscripció es conserva encastada en la façana de La Casa de Piquer, a La Plaça de Colon de Morella, a uns 3'50 m. d'altura. Es tracta de la part corresponent al camp epigràfic d'una ara de pedra calcària grisenca, molt danyada al seu costat dret, les mides de la qual són: 54/40 cm. (làm. I). El text està parcialment esborrat, i a la vora dreta falten algunes lletres. L'altura d'aquestes és d'uns 5 cm. La lectura del text conservat no presenta, en general, massa dificultats, i pot completar-se de la forma següent (làm. II):

[29] Sobre els aspectes arqueològics d'aquest jaciment, vegeu: F. Arasa i Gil, *La Moleta dels Frares (El Forcall, Castelló). Una ciutat hispano-romana a la comarca d'Els Ports*, Castelló de la Plana, en premsa.

[30] G. Alföldy, *Res Publica Leserensis (Forcall, Castellón)*, S.T.V. del S.I.P., nº 55, Valencia, 1977, *passim*, recollit en: A.E., 1977, 461.

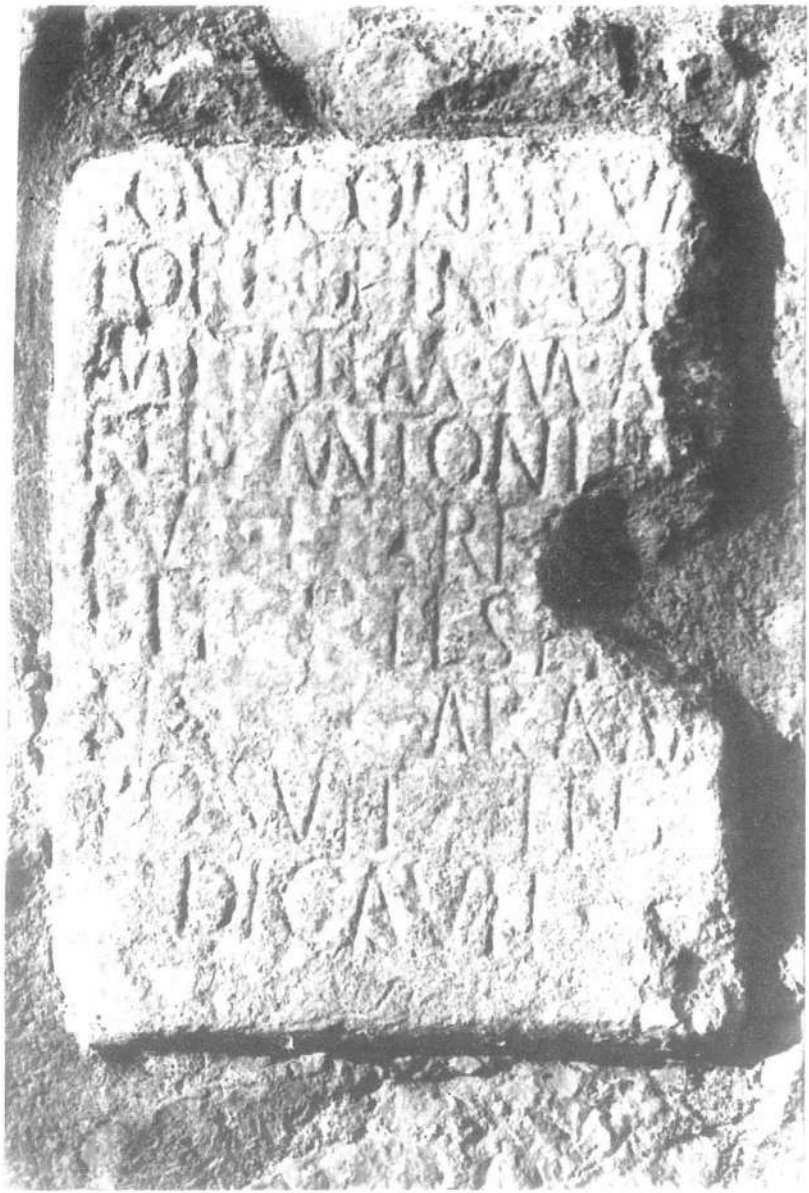

I. Inscripció CIL II 4052, conservada a la façana de l'antiga Casa de Piquer (Morella).

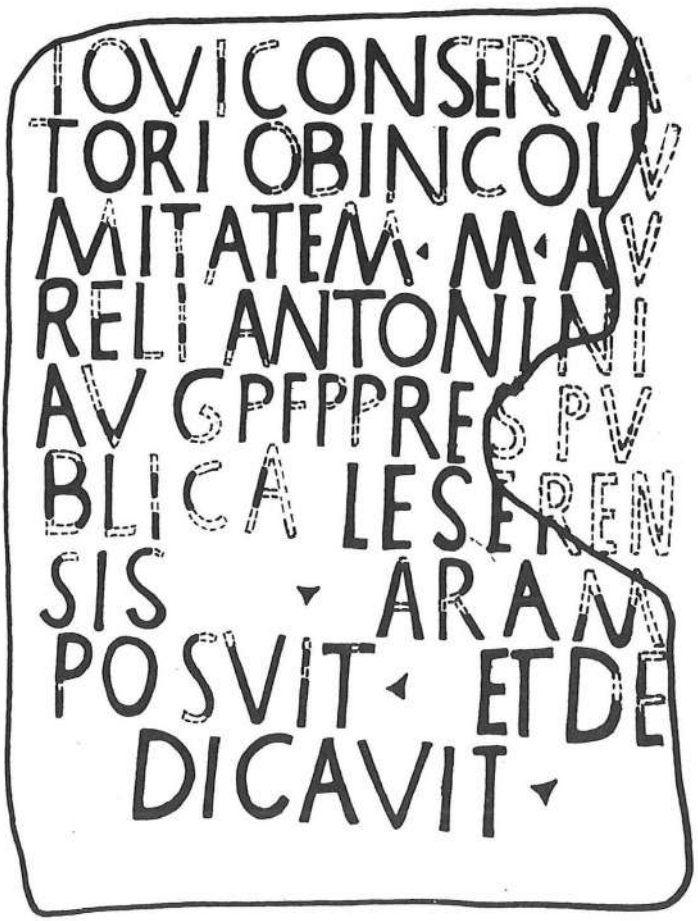

II. Reconstrucció del text sobre un calc de la fotografia anterior.

Ioui Conserua
tori ob incol[u]
mitatem M(arci) A[u]
reli Antonin[i]
Aug(usti) P(ii) F(elicis) P(atri) P(atriae) res [pu]
blica Leser [en]
sis aram
posuit et de
dicauit

El text presenta diverses dades d'interés: la dedicatòria a *Iuppiter*, la menció d'un emperador i l'aparició d'una comunitat com a dedicant, són aspectes la interpretació dels quals exigeix un estudi acurat.

La inscripció està dedicada a *Iuppiter*, déu suprem de la Tríada Capitolina. El seu culte en Hispània fou estudiat inicialment per F. Peeters[31], i tractat de nou recentment per A. Mª. Vázquez[32]. Es tracta d'un culte bastant estés, documentat en 207 inscripcions concentrades majoritàriament a la Tarraconense (62 %) i particularment a la seua meitat occidental, amb troballes escasses a la costa mediterrània. En general és un clar exponent de romanització, però en Hispània la presència d'inscripcions dedicades a aquesta divinitat capitolina sembla més bé una forma de demostració de romanitat, la qual es manifesta majoritàriament entre els pobles que més tardanament es van integrar a l'àmbit cultural romà, fenomen que explicaria la menor abundància d'inscripcions en zones de més primerenca i intensa romanització com la Bètica.

Els adjectius més comuns que apareixen a les inscripcions dedicades a *Iuppiter* són *Optimus Maximus* (74 %); després d'aquests, l'epítet més nombrós és *Conseruator*, el qual sembla que podria conferir a aquesta divinitat un cert caràcter apotropàic. Aquest darrer apel.latiu apareix

31 F. Peeters, «Le culte de Jupiter en Espagne d'après les inscriptions», R.B.Ph.H., 16, Bruxelles, 1936, p. 157 i ss., i IDEM, op. cit. nota 21, amb tota la documentació epigràfica.

32 A. Mª. Vázquez Hoys, op. cit. nota 27, pp. 83-215, *passim*.

quasi sempre acompanyat d'altres, normalment després d'*Optimus Maximus*[33].

Els dedicants d'aquestes inscripcions són majoritàriament liberts, la meitat dels quals són d'origen grec; després segueixen les dedicatòries de caràcter públic[34], la majoria de les quals són militars, essent més abundoses a la Tarraconense. Quant a llur cronologia, la majoria de les que poden ser datades són dels segles II-III[35], cosa per la qual sembla que el seu culte presenta un cert caràcter perifèric i tardà.

Segons el que hem pogut veure fins ara, la nostra inscripció presenta alguns trets bastant atípics, com són la dedicatòria a *Iuppiter* per part d'una comunitat i la utilització exclusiva de l'apel.latiu *Conseruator*, que la converteixen en un cas força original, i més si considerem la seua localització en la zona oriental de la Tarraconense, on aquest culte està escassament documentat.

La inscripció està dedicada *ob incolumitatem M(arci) Aureli Antonini Aug(usti) P(ii) F(elicis) P(atri) P(atriae)*. El nom de l'emperador, al contrari del que trobem en les lectures antigues, no està esborrat, i pot completar-se amb tots els seus títols. El nom *M(arcius) Aurelius Antoninus*, amb els títuls de *Pius* i *Felix* —que apareixen amb Còmmode— només el van portar Caracal.la i Heliogàbal, però el nom d'aquest darrer fou esborrat de la majoria d'inscripcions en què apareixia després de la seua caiguda[36]. Aquest nom, per tant, deu correspondre a Caracal.la.

Septimius Bassianus rebé el títul de *Pius* l'any 200, i el de *Felix* en el 211, l'any de la seua coronació; el de *Pater Patriae* apareix per primera ve-

[33] Aquest apel.latiu, igual que altres com *Victor, Depulsor, Salutor*, etc, sol aparèixer normalment en darrer lloc; vegeu un exemple en CIL II 1164: *I(oui) O(ptimi) M(aximi) Conseruatori...*, d'*Hispalis*: coneixem algun cas en què, contràriament, apareix davant: *I(oui) Conseruatori O(ptimi) M(aximi)...*, d'*Urso*: EE, 2, 313.

[34] Un dels pocs casos en què el dedicant és una comunitat, també una *respublica*, apareix en ILER 46: *Ioui Optimo / Maximo / r(es) p(ublica) / Begastresi / um restituit* (Cehegín, Murcia), amb un sentit certament diferent al de la nostra inscripció.

[35] A. Mª. Vázquez Hoys, «La religión romana en Hispania: I. Análisis estadístico», H.A., VII, Valladolid, 1977, pp. 23-26, i IDEM, op. cit. nota 27, Quadre 9.

[36] Vegeu un exemple de *damnatio memoriae* del nom d'Heliogàbal en RIT 84.

[37] R. Cagnat, *Cours d'epigraphie latine*, Paris, 1914, p. 209; en general, sobre el nom i títuls de Caracal.la, vegeu: PIR 1, III, 321.

gada l'any 205, però no és comú fins al 211[37]. La inscripció, doncs, fou feta essent Caracal.la l'únic emperador, entre l'assassinat del seu germà Geta, fet que es data a finals de l'any 211, i la seua pròpia mort el 8 d'abril de l'any 217[38].

La fórmula dedicatòria *ob incolumitatem* vol dir que la inscripció fou dedicada pel fet que l'emperador isqués idemne d'una situació perillosa, cosa que es manifesta més evidentment en la invocació que es fa no simplement a *Iuppiter*, com a màxima deïtat, sinó expressament a *Iuppiter Conseruator* en tant que conservador de la *incolumitas* de l'emperador. Semblant dedicatòria durant el regnat de Caracal.la troba la millor explicació en els fets que segueixen a la caiguda del co-regent SEPTIMIUS GETA, ja que Caracal.la presentà l'assassinat del seu germà com si hagués estat ell mateix la víctima, i —després d'haver-se defensat— s'hagués pogut salvar al darrer moment. L'emperador acudeix a la protecció divina (*prouidentia*), i justifica l'assassinat de Geta com una mesura necessària per a l'estabilitat de l'Imperi. La propaganda oficial posà especial èmfasi en la difusió d'aquesta versió dels fets. Així, a les encunyacions de l'any 212 hi ha una menció expressa de la *salus* i *securitas* de l'emperador, i en altra posterior apareix la llegenda *Ioui Conseruatori*[39]. El dia 11 d'abril del mateix any se van organitzar a Roma jocs *pro salute et incolumit[a]te* de l'emperador i sa mare (CIL VI 1063).

En províncies també se troben dedicatòries amb motiu de la *incolumitas* de l'emperador; així, els comerciants d'*Aquae Mattiacorum*, a Germania Superior, van posar l'any 212 una dedicatòria *pro perpetua incolumitate imp(eratoris)* (CIL XIII 7587); a *Britannia* trobem una placa votiva

[38] G. ALFÖLDY, op. cit. nota 30, p. 42, notes 16 i 17, amb bibliografia sobre la vida de Caracal.la. Fonamental per al coneixement de la biografia d'aquest emperador és l'obra de Dió Cassi. Sobre la mort de Geta, vegeu: R. CAGNAT, op. cit. nota 37, p. 211, amb la tradicional data de Febrer de l'any 212. Posteriorment s'ha pogut establir a les acaballes de l'any 211; vegeu al respecte: G. ALFÖLDY, op. cit. nota 30, p. 11.

[39] Sobre *Iuppiter Conseruator* i Caracal.la, vegeu: J.-P. MARTÍN, *Prouidentia Deorum. Aspects religieux du pouvoir romain*, Roma, 1982, pp. 400—405. Les encunyacions apareixen en: BMC, V, pp. 193-212, i RIC, IV, I pàgs. 86 i 258. Aquesta dedicatòria apareix abans en monedes de Domicià, qui va edificar un temple a *Iuppiter Conseruator* (TÀCIT, *Hist.*, 3, 74).

amb la dedicatòria *Deo Inuicto, Soli soc(io) sacrum pro salute et incolumitate Imp(eratoris) Caes(aris) M(arci) Aureli Antonini Pii Felic(is) Aug(usti)* (CIL VII 1039); un flamen de la ciutat nord-africana de *Verecunda* va dedicar el mateix any una inscripció, el text de la qual comença: *I(oui) O(ptimo) M(aximo) Conseruatori Imp(eratoris) Caes(aris) M(arci) Aureli Seueri Antonini Pii Felicis Aug(usti)* (CIL VIII 4196); per últim, també el governador de *Numidia* va dedicar en *Lambaesis* una inscripció a la suposada salvació de Caracal.la: *Ioui Optimo M[aximo Conseruatori] M(arci) Aureli Seueri Antonin[i Pii Felicis Aug(usti) ---]* (CIL VIII 2619).

La presència d'aquesta inscripció, doncs, troba explicació en el context històric que acabem de veure, i fins i tot les fórmules dedicatòries que hi apareixen venen donades per la propaganda oficial. La seua datació en el 212, conseqüentment, sembla segura.

L'ara conservada a Morella fou dedicada per una comunitat que s'autotitula *res[pu]blica*, segons podem llegir a les línies 5-6. Aquest terme és abundant en inscripcions de caràcter públic, però en Hispània no ha estat objecte de cap estudi monogràfic[40]. En 1953, A. D'Ors feu veure com a principis del segle III, a conseqüència de la política uniformista de Caracal.la, s'observa una tendència a la utilització del terme *respublica* per a designar a les ciutats, tendència ja documentada al llarg del segle II[41]. Tertul.lià, escriptor cristià contemporani a Caracal.la, en la seua obra *De Anima* (XXX, 3), tot referint-se a l'Àfrica, diu: «(...) *ubique domus, ubique populis, ubique respublica, ubique uita*». J. M. Lassère interpreta aquesta expressió en un sentit de progrès demogràfic, en el context de la conjuntura d'expansió econòmica que aleshores experimentava aquest territori[42]. Sobre el mateix, W. Langhammer identifica *respublica* com una comunitat amb autogovern comunal, i assenyala el fet

[40] Vegeu una llista de les localitats hispàniques que apareixen designades com a *respublica* en CIL II p. 1161.

[41] A. D'Ors, *Epigrafía jurídica de la España romana*, Madrid, 1953, p. 142.

[42] J.-M. Lassère, *Ubique Populus. Peuplement et mouvements de population dans l'Afrique romaine de la chute de Carthage à la fin de la dynastie des Sévères (146 a. C. - 235 p. C.)*, Paris, 1977, p. 573.

que al llarg del segle II aquest terme tendeix a substituir d'altres com *municipium* i *colonia*[43].

Un primer treball en què es plantegen de manera general els problemes jurídics derivats de la utilització d'aquest terme a l'epigrafia llatina, fou publicat per A. Mócsy en 1962[44]. Aquest autor resalta el fet de la multiplicitat de significants que en època imperial assoleix aquesta expressió en el pensament jurídic quotidià en províncies, sobre el que aprofundeix mitjançant l'estudi del llenguatge epigràfic. Des d'un primer moment resta clara l'existència d'un doble sentit que afecta per una banda el «municipi» i per una altra el «patrimoni municipal», accepció aquesta darrera que es concretava en el llenguatge epigràfic afegint el nom del municipi en genitiu. En el llenguatge municipal, *publicus* és l'adjectiu del patrimoni propi, municipal per tant. Aquesta duplicitat la trobem igualment a l'epigrafia llatina hispànica, en la qual el terme *respublica* es refereix també al patrimoni municipal; el llenguatge epigràfic, però, l'utilitza majoritàriament de forma personificada, tot referint-se més el municipi que al seu patrimoni, com més endavant veurem.

L'ús d'aquest terme ha estat estudiat posteriorment per J. Gascou a l'epigrafia llatina d'Àfrica[45], qui remarca com apareix amb una excepcional freqüència en aquest territori, enfront de l'escassessa amb què apareix per exemple a la Gàl.lia Narbonense, i com resulta també especialment abundant en Hispània, tot i que amb diferències notables envers de l'ús que se'n dóna a l'Àfrica. L'estudi d'alguns centenars d'inscripcions permet concloure que, a l'Àfrica, la utilització del terme *respublica* comença ja a la segona meitat del segle I d. E., però resulta molt més abundós durant els segles III i IV. El seu ús afecta tota la gamma d'organitzacions comunitàries, des de confederacions de ciutats fins a *cas-*

[43] W. Langhammer, *Die rechtliche un soziale Stellung der Magistratus municipales und der Decuriones*, Wiesbaden, 1973, p. 10, nota 51.

[44] A. Mócsy, «Ubique res publica. Zu den autonomiebestrebungen und uniformierungstendenzen am voraben des dominats», *Acta Ant. Hung.*, X, 4, Budapest, 1962, ep. 367-384, *passim*, amb bibliografia referida als aspectes jurídics del tema.

[45] J. Gascou, «L'emploi du terme *respublica* dans l'épigraphie latine d'Afrique», M.E.F.R., 91, 1, Roma, 1979, pp. 383-398, *passim*.

tella, passant per colònies, municipis, *ciuitates*, *uici*, *pagi* i *gentes*, amb una sola condició: que la comunitat posseesca béns propis —un tresor públic— i una certa autonomia financera, amb la qual cosa un dels sentits fonamentals que pren aquest terme és aleshores el de «patrimoni». Amb aquesta accepció, una *respublica* és a l'Àfrica un organisme comunitari o quasi-comunitari que està habilitat per a fer despeses mitjançant un *ordo*.

Quant a Hispània, els testimonis recullits en el CIL II ens donen un número de 42 localitats que apareixen amb aquest qualificatiu, de les quals un mínim de 25 corresponen a municipis i colònies[46]. Aquestes dades, tot i que avui dia poden ser ampliades, són significatives d'un fenomen que ja va enunciar A. Mócsy: a l'epigrafia hispànica, la identificació entre municipi i *respublica* sembla que és prou general[47]; podem fer, però, algunes matisacions de tipus geogràfic: a les zones de més primerenca i intensa romanització i amb major tradició urbana, com l'Est de la Península i la Bètica, aquesta correspondència sembla més general, mentre que a les zones de menor tradició urbana i major perduració de les estructures socials i d'hàbitat indígenes, com Gallaecia, es documenten alguns casos en què aquest terme sembla no referir-se a comunitats urbanes[48].

[46] Seguesc fonamentalment el treball de: H. GALSTERER, *Untersuchungen zum römischen Stadtewesen auf der Iberischen Halbinsel*, M. F., 8, Berlin, 1971. Posteriorment a l'edició del CIL han seguit apareixent inscripcions votives i honorífiques en les quals trobem aquest terme, majoritàriament datables en el segle III i procedents de la Bètica; vegeu, per exemple: A. Mª CANTO, «Inscripciones inéditas andaluzas, I», *Habis*, 5, Sevilla, 1974, pp. 227-228: dedicada a Júlia Doma, dona de Septimi Sever (198-210), per una *resp(ublica) Vlisitana*; J. ALVAR, «Notas para la epigrafía latina del Noroeste de la provincia de Granada», H.A., IX-X, Valladolid, 1979-80, pp. 242-244; dedicada a Caracal.la deificat, pare de Sever Alexandre (22-235), per una *resp(ublica) Tutug(itanorum)*; i R. LÁZARA PÉREZ, *Inscripciones romanas de Almería*, Almería, 1980, nº 46, dedicada a Caracal.la l'any 198 per una *resp(ublica) M(urgitana)*.

[47] A. MÓCSY, op. cit. nota 44, pp. 371 i 376, on indica que sota els Severs aquesta és una designació comuna dels municipis.

[48] G. PEREIRA MENAUT, «Los castella y las comunidades de Gallaecia», *II Seminario de Arqueología del Noroeste*, Madrid, 1983, p. 184 i ss., on s'al.ludeix al cas de la *respublica Interamniensis*. A Gallaecia, amb la donació del *ius Latii*, les noves comunitats s'organitzen tant a partir d'alguns dels nuclis de població existents a l'interior d'una *ciuitas* com a partir de la mateixa *ciuitas* indígena, sense que el fet urbà siga determinant.

En Hispània, però, resulta més complex el poder determinar l'estatut jurídic de les diverses localitats que apareixen citades amb aquest terme, donat que, a diferència de l'Àfrica, molt poques l'especifiquen a continuació del terme *respublica*, i només el podem saber quan aquest apareix indicat en altres inscripcions i/o a les fonts clàssiques[49]. Amb tot, l'aparició a l'epigrafia hispànica de mencions d'altres nuclis de població no municipals és poc freqüent, i sembla que en cap d'aquests casos s'utilitza ensems el terme *respublica*[50].

Envers la cronologia d'aquestes inscripcions, algunes presenten dedicatòries a emperadors, cosa per la qual poden datar-se amb bastant aproximació, essent possible seguir l'evolució de la freqüència d'utilització d'aquest terme[51]. La primera menció apareix amb Trajà, i la seua aparició serà esporàdica però constant amb la dinastia dels Antonins: 1 cas amb Adrià, 2 amb Antoní Pius, 1 amb Marc Aureli i 3 amb Còmmode. El gran salt qualitatiu, però, es produeix amb els Severs: 9 amb Septimi Sever[52], 2 amb Caracal.la, incloent CIL II 4052, i 2 amb Sever Alexandre[53]. Després, el seu ús es mantindrà al llarg del segle III: 2 amb Gordià, 2 amb Filip, 1 amb Deci, 1 amb Valerià, 1 amb Claudi II, 1 amb Aurelià, 1 amb Florià, 2 amb Probus i 1 amb Carus. Podem concloure, doncs, que el seu ús comença a Hispània en el trànsit del segle I al II, amb els emperadors Antonins, augmentant la freqüència de la seua utilització a les darreries d'aquest segle amb Còmmode, i sobretot, ja en el trànsit al segle III, amb la dinastia dels Severs, mantenint-se al llarg d'aquest segle fins a la Tetrarquia.

[49] Un dels pocs casos en què trobem una doble denominació a la mateixa inscripció és CIL II 1572, ja recollit per A. Mócsy, en què una mateixa localitat *Ipsca*, dedica una inscripció com a *resp(ublica) contrib(uta) Ipsc(ensis)* a una dona que havia estat *sacerdoti in munic(ipio) [c(ontributo)] Ipsc(ensi)*.

[50] En efecte, ho podem veure en alguns casos de *fundi, pagi, uici* i *castella: fundus Baianus* i *pagus Olbensis* (CIL II 5407); *pagus Carbulensis* (CIL II 2322); *uicus Ausonensis* (CIL II 987); *uicus Baedorus* (CIL II 365); *castellum Berense* (CIL II 5353); *castellum Meidunium* (CIL II 2520); *Castellum Cisellum* (CIL 5320), etc.

[51] A. Mócsy, op. cit. nota 44, pp. 375-376.

[52] Podem afegir els dos casos abans citats a la nota 46.

[53] Podem afegir igualment l'altre cas citat a la nota 46.

L'aparició del terme *respublica* en una inscripció datable amb seguretat l'any 212, en una localitat del rerapaís muntanyenc de la costa oriental d'Hispània, tot referint-se a una comunitat organitzada en forma de municipi, segons el model més estès a la part occidental de l'Imperi, resulta, doncs, un fet normal en el context que acaben de veure.

La comunitat que apareix citada a la inscripció de Morella degué ser, abans que una altra cosa, un municipi o una colònia. Tanmateix, que fòra una colònia desconeguda fins ara és pràcticament impossible, ja que, a més que les colònies d'Hispània són ja prou conegudes, difícilment es podria comptar amb l'existència d'una colònia —almenys d'una colònia fundada per mitjà d'una *deductio*— en la comarca muntanyosa d'Els Ports. L'existència d'un municipi fins ara desconegut en aquesta zona, però, resulta perfectament possible, i més quan compten amb un jaciment arqueològic de característiques urbanes.

Quan una comunitat s'autodenomina *respublica*, apareix aleshores a les inscripcions el seu propi nom darrer d'aquest terme, bé siga en genitiu plural del corresponent gentilici, a bé simplement com un adjectiu referit a *respublica*[54]. A la nostra inscripció, entre el terme *respublica* i la fórmula final *aram posuit et dedicauit*, es llegeixen les lletres LESEI —aquesta darrera un simple àstil vertical— seguides d'un espai il.legible en què caben aproximadament dues lletres; després, al començament de la línia següent, es llegeixen amb dificultat les lletres -SIS. En aquestes condicions, l'única interpretació possible és que ens trobem davant d'un adjectiu referit a *respublica*, i per tant amb el nom propi de la comunitat en qüestió, pertanyent necessàriament la terminació *-sis* a un adjectiu acabat en *-ensis*. Tenint en compte la llargària de l'espai il.legible al final de la línia 6, l'adjectiu pot ser completat com LESEI[EN] / SIS. La lletra que segueix *Lese-* és insegura, i podria tractar-se de qualsevol que tinga

[54] El primer cas el podem veure en els següents exemples: *respublica Emerit(-ensis)* (CIL II 484); *resp(ublica) Gerund(ensis)* (CIL II 4620); *resp(ublica) Hispal(ensis)* (CIL II 1171); *respublica Barcinonensis* (CIL II 45L1), etc; quant al segon: *resp(ublica) Aratispitana* (CIL II 2055); *respub(lica) Astig(itana)* (CIL II 1472); *resp(ublica) Cartimitan(a)* (CIL II 1957); *r(es)p(ublica) Dertos(ana)* (CIL II 4057), etc. Aparentment, la utilització d'una o altra possibilitat no respon a cap criteri, essent, per tant, com en el cas d'altres nuclis de població, indiferent.

un àstil vertical. La qüestió que se'ns planteja és, doncs, si coneixem el topònim d'alguna localitat antiga, la forma adjectivada del qual es correspongа amb el nom que apareix a la inscripció amb el terme *respublica*.

El geògraf Ptolemeu (II, 6, 63), que escriu cap a la meitat del segle II d. E., dóna una llista de localitats antigues en la regió que s'estén des de *Caesaraugusta* fins a la zona litoral compresa entre *Saguntum* i *Dertosa*. Entre aquestes localitats en figura una, el nom de la qual oscil.la en els manuscrits entre les formes *Lassira* i *Lessira*[55]. L'adjectiu corresponent d'aquest topònim, si prenem la segona variant esmentada, hauria de ser *Lessirensis*. La semblança entre aquest adjectiu i el que trobem a la nostra inscripció és indubtable, i donat que la cinquena lletra d'aquesta apareix incompleta, podem restituir-la com una R, amb la qual cosa l'adjectiu derivat del nom de la ciutat quedaria com *Leser[en]sis*. i el topònim original com *Lesera*. Així doncs, podem identificar aquest topònim amb el nom de la localitat citada per Ptolemeu: el seu *Lassira/Lessira*, transmès segons totes les aparències de forma incorrecta, deu ser en realitat *Lesera*, i a la nostra inscripció troben una *res[pu] / blica Lesser[en] / sis*.

Arribem d'aquesta manera a la qüestió del topònim. Hecateu, autor grec que escriu cap a l'any 500 a. E., menciona en la banda oriental de la Península Ibèrica un riu anomenat *Lesyros*[56]. La semblança entre aquest hidrònim i el topònim de la nostra ciutat és clara. Aquest riu degué estar situat al Nord d'una localitat anomenada *Hyops*, que A. Schulten identifica amb Peníscola, cosa per la qual creu que es pot identificar amb un dels rius que hi han entre aquesta i el riu Ebre, alhora que considera probable que es tracte del mateix topònim que apareix citat per Ptolemeu[57].

Aquesta hipotètica relació entre ambdós topònims es justificaria únicament en el fet de llur proximitat geogràfica, ja que cal recordar que

55 *Ptolemeu*, II, 6, 62. Vegeu l'edició de C. Müller, 1883, pp. 184-186.

56 Els fragments d'Hecateu, en aquesta part referida a Europa, es conserven recollits per Esteve de Bizanci, autor que escriu en el segle VI; la part referida a Hispània apareix en el fragment 16.

57 A. Schulten, *Fontes Hispaniae Antiquae*, I, Barcelona, 1922, p. 188, i IDEM, *Geografía y Etnografía antiguas de la Península Ibérica*, II, Madrid, 1963, pp. 35-36. Sobre el mateix, vegeu també: F. J. Fernández Nieto, «Beribraces, edetanos e ilercaones (Pueblos pre-romanos en la actual provincia de Castellón)», *Zephirus*, 19-20, Salamanca, 1968-69, pp. 116-117.

la localitat de *Lassira* citada per Ptolemeu —la *Lesera* de la inscripció CIL II 4052—, localitzada segons totes les aparències a La Moleta dels Frares d'El Forcall, no es troba a la vora de cap riu que desguasse directament a la mar, sinó a la vora d'un afluent de l'Ebre. L'única possibilitat fóra no considerar aquesta hipotètica relació d'una manera estricta, atribuint al territori de la ciutat —en el qual podria nàixer el riu— l'origen de la denominació.

Cal considerar també un altre factor: Ptolemeu escriu més de sis-cents anys després que Hecateu, i podria donar-se el cas que ambdós topònims no tinguessen en comú més que una relació lingüística. Per últim, val a dir que alguns autors han identificat el riu *Lesyros* d'Hecateu amb el riu Millars, cercant una hipotètica ciutat que devia haver a la seua vora —de nom «*Lesyro*»— entre les localitats pròximes[58].

D'altra banda, la comprovació de l'existència d'aquest mot en el lèxic ibèric, ha estat possible gràcies a la publicació per D. Fletcher d'un lot de tres ploms inscrits trobats a Yátova (La Hoya de Buñol), en un dels quals apareixen els vocables *l.a.s.i.r.a.* i *l.a.s.u.[r.]a.*[59]; d'aquesta manera es confirma la presència de mots amb aquesta arrel en la zona oriental de la Península Ibèrica.

Per últim, a l'epigrafia llatina hispànica, i en el camp de l'antroponímia, trobem alguns noms amb aquesta mateixa arrel: *Lesurindataris* (Logroño)[60] i *Lesso* a *Saguntum*[61] i *Contrebia Belaisca*[62]. Mª L. Al-

[58] És el cas de: M. Betí Bonfill, «El Castillo de Onda y sus Cartas Pueblas», B.S.C.C., V, Castellón, 1924, p. 279, qui situa aquesta localitat en Onda.

[59] D. Fletcher Valls, *Los plomos ibéricos de Yátova (Valencia)*, S.T.V. del S.I.P., nº 66, Valencia, 1980, p. 65, nº IIB-21 i IIB-24. En noms ibèrics escrits en alfabet llatí, algunes grafies vacil.lants entre u/o fan pensar que el primer dels dos devia ser un fonema labialitzat, cosa que quedaria reflectida en els noms escrits amb -y-; així mateix, el pas de -e- a -i- és també freqüent a l'ibèric; finalment, hi ha casos en què la -a- no deu ser més que la representació d'una -e- original; vegeu al respecte: Mª. L. Albertos Firmat, *La onomástica personal primitiva de Hispania Tarraconense y Bética*, Salamanca, 1966, pp. 298-299. Sobre aquestes bases, les diferències vocàliques entre la *Lesera* i la *Lassira/Lessira* de Ptolemeu no poden considerar-se significatives.

[60] CIL II 2900; A. Schulten, op. cit. nota 57, p. 36, i Mª. L. Albertos, op. cit. nota 59, p. 130.

[61] CIL II 3852 = ELST 46, i Mª. L. Albertos, op. cit. nota 59, p. 130.

[62] G. Fatás Cabeza, *Contrebia Belaisca (Botorrita, Zaragoza). II. Tabula Contrebiensis*, M. A., XXIII, Zaragoza, 1980, p. 92.

bertos recull diversos paral.lels europeus en aquest mateix camp: *Lessius* (Roma), *Lesurius* i *Lesuria* (Ràvena), i també en el de la hidronímia: el belga *Lessia*, l'antic ligur *Lesuros*, el *Lesura*, avui Lieser, afluent del Mosela[63]. Donada l'extensió dels paral.lels, i també l'existència d'un radical semblant en l'antic irlandès («less» = castell, residència) i en el galès, podria tractar-se d'un mot d'origen indoeuropeu[64].

2. LA XARXA VIÀRIA

2.1.- LES FONTS: UN ASSAIG D'INTERPRETACIÓ

La presència de *Lesera* —segons la forma documentada epigràficament— en el llistat de localitats corresponents als Edetans del llibre II de la Geografia de Ptolemeu, ens porta a intentar aprofundir en la problemàtica de la seua interpretació[65]. No és aquest evidentment el lloc per a posar a examen el controvertit tema de les dades geogràfiques i de la unitat de mesura que apareixen en la base dels càlculs del geògraf alexandrí[66]. Recordarem únicament alguns dels aspectes més problemàtics de la seua obra que estan a la base dels errors d'interpretació a què el seu estudi pot donar lloc. La base astronòmica que trobem a l'obra de Ptolemeu es sustenta en els càlculs de Posidoni, qui visqué en la primera meitat del segle I a. E. Un dels problemes encara pendents sobre el que es basa tota la interpretació posterior que es puga fer de la seua obra, és

[63] Mª. L. ALBERTOS, op. cit. nota 59, p. 130.

[64] J. HUBSCHMID, «Toponimia prerromana», E.L.H., I, Madrid, 1960, p. 489, i Mª. L. ALBERTOS, op. cit. nota 59, p. 130.

[65] Per a la bibliografia sobre els estudis ptolomeics, vegeu un recull exhaustiu fins a l'any 1948 en: W. H. STAHL, *Ptolemy's Geography: a select bibliography*, New York, 1953; una actualización fins al 1965 apareix en: E. POLASCHEK, *Klaudios Ptolemaios: Das geographische Werk*, R.E., supl. X, 1965, cols. 819 i ss.

[66] Sobre les dades dels geògrafs precedents a Ptolemeu, vegeu: A. BERTHELOT, «Les données numériques fondamentales de la géographie antique d'Eratosthène à Ptolémée», *Rev. Arch.*, XXXVI, Paris, 1932, p. 1 i ss.

el del tipus d'unitat de mesura que emprà, cosa fonamental per a tractar d'endinsar-se en el seu complex sistema astronòmic i geogràfic, i en particular per a la traducció en mesures de distància de totes les coordenades geogràfiques que dóna per a prop de 8.000 localitats del món aleshores conegut.

En efecte, per molt de temps s'ha pensat que Ptolemeu va continuar servint-se de l'estadi egipci de 300 cúbits utilizat per Posidoni i encara usat en el seu temps, que equival a 157'50 m., i conseqüentment aquest s'ha aplicat en la major part dels treballs que s'han fet sobre les diferents regions a partir de la seua Geografia[67]. Altres autors han pensat que Ptolemeu degué usar l'estadi itàlic de 1/8 de milla, 185 m., ben documentat al mediterrani occidental en el segle I d. E., i que deu haver estat en la base de molts itineraris terrestres i marítims de l'època[68]. Entre ambdós supòsits hi ha una notable reducció del valor real del grau, tant de longitud com de latitud[69], i això ha constituït l'element més notable de la deformació dels contorns de les diferents regions i de les distàncies entre localitats.

L'altre element, font d'inevitables errors, ve donat per la limitació dels coneixements tècnics a l'abast de la cartografia en el primer segle de l'Imperi. Les dades de latitud i longitud que dóna Ptolemeu són —en llur major part— només distàncies, partint de les quals el geògraf ha obtès les coordenades de cadascuna de les localitats que recull. La latitud de les més importants d'aquestes es basa en l'observació astronòmica de la duració del dia, de l'altitud del Sol a l'horitzó i de la posició dels estels; la latitud d'aquestes localitats servia de referència per als càlculs relatius a la de totes les altres, per a les quals l'element determinant és la distància. La longitud era molt més difícil de calcular perquè no es disposava de bruíxola, i es basava sobretot en la distància entre dues localitats de les que era coneguda la latitud, amb tots els equívocs que aquest mètode

67 L'estadi egipci ha estat adoptat i defés per A. BERTHELOT, op. cit. nota 66, p. 3 i ss.

68 O. CUNTZ, *Die Geographie des Ptolemaeus: Galliae, Germania, Raetia, Noricum, Pannoniae, Illyricum, Italia*, Berlín, 1923, p. 110 i ss.

69 J. MOGENET, «Le systèmes astronomiques de Ptolémée», *Étud. Class.*, XLI, Paris, 1973, p. 273 i ss.

comportava, i més en absència d'un mesurament exacte del temps quan la distància era horària.

En Ptolemeu són clarament visibles ambdós errors de fons: la valoració notablement inferior a la real del grau de latitud i de longitud, i la impossibilitat de calcular exactament l'angle de desviació d'un itinerari —siga terrestre o marítim— entre dues localitats, i de donar, doncs, la seua longitud[70].

De tot açò resulta que longitud i latitud són en Ptolemeu només estranyament fruit d'observacions astronòmiques: allò més normal és que siguen tant sols distàncies des de la localitat citada anteriorment. Als dos errors de fons ja vists, s'han d'afegir òbviament altres: en primer lloc, la distància que apareix en els diversos itineraris no pot ser més que molt imprecisa, sobretot si es tractava de distàncies horàries o d'altres que es basaven en aquestes; en tal cas, aquestes depenien de qualsevol manera dels vents per als itineraris marítims i de la configuració del terreny per als itineraris terrestres, la qual cosa podia portar a distàncies més llargues en muntanya. A més, no pot deixar-se de banda la possibilitat d'una utilització conjunta de diversos itineraris, amb un criteri d'elecció basat sobre dades que difícilment podien ser objectives.

En conclusió, en Ptolemeu la distància entre dos punts és la hipotenusa d'un triangle rectangle, els catets del qual representen l'un la diferència en latitud i l'altre la diferència en longitud respecte a la localitat anteriorment indicada. Molts errors dels investigadors moderns venen donats precisament pels intents d'entendre les coordenades de Ptolemeu com a dades astronòmicament calculades, i no com una mecànica trasposició de simples distàncies[71].

Un darrer aspecte de l'estudi del text de Ptolemeu es refereix a la tradició manuscrita. Mitjançant criteris paleogràfics i d'altres de geografia històrica, s'ha pogut identificar en els codis conservats una segona re-

70 Aquestes qüestions han estat aprofundides per A. BERTHELOT, «La carte de la Gaule de Ptolémée. I: La cartographie de Ptolémée», *Rev. Étud. Anc.*, XXXV, Paris, 1933, p. 425 i ss.

71 Vegeu, per exemple, l'assaig de J. M. SOLANA, «Ensayos sobre el valor del grado ptolomaico», H.A., II, Vitoria, 1973, p. 76, qui arriba a la conclusió que és impossible determinar el seu valor real.

dacció ptolemeica incompleta, en la qual és possible cercar noves aportacions geogràfiques, i una darrera tradició post-ptolemeica[72]. Aquest factor fa encara més complex el procés d'interpretació.

La importància dels itineraris, mapes viaris i corografies en la base documental sobre la que Ptolemeu va elaborar les seues taules, exigeix un replantejament en la metodologia aplicada fins ara als intents d'interpretació de la seua obra i, consegüentment, en la reducció de les localitats per ell citades[73]. El mètode que s'ha d'utilitzar ha de ser més globalitzador, considerant aspectes com les característiques naturals del terreny, les vies de comunicació i d'altres elements semblants[74]. Des d'una altra òptica, el reconeixement dels grans conjunts arqueològics —en molts casos sense topònim antic conegut— i llur imbricació en la xarxa viària, és també un aspecte important a l'hora d'elaborar una proposta d'interpretació de les seues dades en una regió concreta, i de plantejar hipòtesis sobre la reducció de les localitats per ell citades.

La Península Ibèrica ha estat objecte de molt pocs estudis sobre l'obra de Ptolemeu[75]. La deformació resultant de la translació de les

[72] Sobre la tradició manuscrita vegeu: E. POLASCHEK, op. cit. nota 65, col. 719 i ss. Quant a la datació de l'obra de Ptolemeu, vegeu: O. H. STEIN, «Zur Datierung von Ptolemaios' Geographie», *Philolologus*, LXXI, Goettingen, 1926, p. 117 i ss.

[73] Una síntesi recent i actualitzada d'aquesta problemàtica en: P. MELONI, «La geografia della Sardegna in Tolomeo», *Miscellanea di Studi Classici in onore di Eugenio Manni*, V, Roma, 1980, pp. 1531-1553.

[74] Sobre la utilització dels itineraris a l'obra de Ptolemeu, vegeu ja: R. CHEVALIER, *Les voies romaines*, Paris, 1972, p. 35, i P. SCHMITT, «Recherches des règles de construction de la cartographie de Ptolémée», *Colloque International sur la cartographie archéologique et historique à la memoire de F. Oudot de Dainville*, Tours, 1972, p. 27 i ss., amb un assaig d'interpretació per al Marroc: IDEM, «*Le Maroc de Ptolémée*», *Caesarodunum*, IX, 1974, p. 278 i ss. En aquesta mateixa línia, per a la regió que ens interessa, vegeu ja: F. BELTRÁN i L. SANCHO, «Consideraciones acerca de la población antigua de la mitad meridional de los conventos Caesaraugustano y Tarraconense», *Caesaraugusta*, 47-48, Zaragoza, 1979, pp. 307-322.

[75] Una reconstrucción general de la Península Ibèrica elaborado a partir de les dades de Ptolemeu, sobre la qual s'ha confeccionat el mapa que ací presentem, pot consultar-ne en: A. TOVAR i J. Mª. BLÁZQUEZ, *Historia de la Hispania romana*, Madrid, 1975. Entre els estudis regionals, destaquen: L. MONTEAGUDO, «Galicia en Ptolemeu», *Cuadernos de Estudios Gallegos*, VIII, 1947, pp. 609-653; també els comentaris de F. J. FERNÁNDEZ NIETO, op. cit. nota 57, pp. 118-124, sobre el litoral edetà i els accidents geogràfics i localitats ilercaones; i R. THOUVENOT, «La Côte de Bétique chez le Geographe Ptolémée», *Homenaje al Profesor Carriazo*, III, Sevilla, 1973, pp. 333-342.

seues coordenades és en general prou notable, essent molt problemàtica la reducció d'una gran majoria de localitats[76]. Entre els errors assenyalats a la banda oriental de la Península Ibèrica, destaca —a l'àmbit dels accidents geogràfics— el desplaçament del riu Ebre cap al Nord, cosa amb la qual totes les localitats ilercaones queden situades al Sud d'aquest; aquesta ha estat la causa fonamental que ha portat molts erudits a identificar aquestes localitats amb pobles de les comarques septentrionals del País Valencià, pensant que l'única desplaçada cap al Sud era en realitat *Dertosa*, quan totes elles —*Biscargis* inclosa— degueren estar situades al Nord d'aquest riu[77]. El fet que el riu *Pallantia* quede situat al Sud del *Turis* (Túria) no sempre ha estat considerat com un error, ja que una interpretació estricta de les dades ptolemeiques permetria la seua identificació amb algun altre riu de la costa meridional valenciana[78].

Quant a localitats concretes, la situació de *Dianium* prop de *Dertosa*, de *Lucentum* al Sud de *Carthago Noua* i de *Valentia* molt al SW d'*Edeta* —ja en territori contestà— poden ser considerats igualment errors. D'altra banda, quant als diferents pobles ibèrics i llurs territoris, destaca el fet de no diferenciar entre Edetans i Sedetans, la no coincidència del límit entre Edetans i Contestans amb el riu Xúquer, així com en general la ja esmentada situació de determinades localitats en territoris de pobles als quals no pertanyen, com és el cas més evident de *Valentia* i també el de *Lesera*, que inclou entre els Edetans quan —partint de la seua reducció a La Moleta— devia ser ilercaona.

Si ens limitem al territori que el geògraf atribueix als Edetans, del mapa resultant de l'aplicació de les seues dades, sembla besllumar-se una

[76] Recordem ací, a títul d'exemples, el cas de la mateixa *Lesera*, reduïda per molt de temps al poble de Lécera (Zaragoza) per homofonia: J. GALIAY SARAÑANA, *La dominación romana en Aragón*, Zaragoza, 1946, p. 72, i encara: M. BELTRÁN LLORIS, *Arqueología e Historia de las ciudades antiguas del Cabezo de Alcalá de Azaila (Teruel)*, M. A., XIX, Zaragoza, 1976, p. 398; i el de *Bisgargis*, reduïda per homofonia amb l'hidrònim Bergantes en una primera època a Morella i, a partir del descobriment de La Moleta en 1876, en aquest jaciment: F. ARASA, op. cit. nota 14, pp. 10-12, amb una síntesi sobre el tema.

[77] Un resum sobre identificacions d'aquestes localitats ilercaones pot consultar-ne en: F. J. FERNÁNDEZ NIETO, op. cit. nota 57, pp. 123-124.

[78] F. J. FERNÁNDEZ NIETO, op. cit. nota 57, pp. 118-120.

certa ordenació de les localitats que hi apareixen entorn de dos eixos quasi paral.lels que des de *Caesaraugusta* es dirigeixen cap a la costa seguint una orientació N-S i W-E. Aquests dos traçats generals deuen reflectir una esquematització de la xarxa viària de la zona, i poden relacionar-se —almenys en part— amb els itineraris de l'època que coneixem (làm. III).

A l'Itinerari d'Antoní, en la zona que ens interessa, trobem una via que des de *Caesaraugusta* es dirigia en direcció SW fins a *Laminium*, municipi flavi situat en les proximitats del naixement del riu Guadiana, i per tant amb un traçat quasi paral.lel al de la Via Augusta al Sud de *Saguntum*, tot i que molt més a l'interior[79]. Entre ambdues no apareix en aquest itinerari cap altra via perpendicular a la costa, i per tant amb un traçat semblant al de la calçada *Tarraco-Caesaraugusta*. Aquest buit l'omple parcialment l'Anònim de Ràvenna, compilació posterior a l'Itinerari d'Antoní, que ignora la via *Caesaraugusta-Laminium* però inclou altres dues calçades que des de *Contrebia* es dirigien cap a *Precorium* i *Lintibilin*. Tots dos, però, ometen la via *Caesaraugusta-Saguntum*, ruta natural de gran importància històrica i documentada en part arqueològicament.

Aquests itineraris —els més complets dels conservats— ofereixen, doncs, una informació molt pobra d'allò que degué ser la xarxa viària d'època romana en aquesta extensa regió. Passem, però, a estudiar amb detall l'única font viària que ens aporta alguna informació sobre els camins que comunicaven la Vall de l'Ebre i el litoral mediterrani al Sud d'aquest riu, l'Anònim de Ràvenna:

1) *Iterum iuxta super scriptam Cesaraugustam ponitur ciuitas que dicitur Contrebia, Auci, Leonica, Gergium, Articabe, Precorium.*

[79] Itinerari d'Antoní, 446, 8-448, 1. Com ja assenyala J. Mª. Roldán Hervás, *Itineraria Hispana. Fuentes antiguas para el estudio de las vías romanas en la Península Ibérica*, Madrid, 1975, p. 94, es tracta d'un dels recorreguts més difícils de l'Itinerari, que des de les fonts del riu Guadiana i per les províncies d'Albacete i Cuenca portava a *Caesaraugusta*.

III. L'Edetània i regions colindants, de la «Geografia» de Ptolemeu, segons A. Tovar.

2) *Iterum iuxta ciuitatem super scriptam Trebiam est ciuitas que dicitur Iologum, Lintibilin*[80].

El primer d'aquests itineraris s'ha identificat tradicionalment, en base a la restitució de la Tàbula Peutingeriana realitzada per K. Miller, amb la via *Caesaraugusta-Saguntum*, encara que aquesta darrera ciutat no hi aparega mencionada[81]. Cap de les estacions que apareixen en aquesta via figura, però, en la relació d'estacions de la via *Caesaraugusta-Laminium* recollida per l'Itinerari d'Antoní, la qual —almenys en un tram inicial— degué seguir el mateix traçat. Per a justificar l'absència de *Contrebia* en la relació d'estacions d'aquesta via, K. Miller fa arrancar aquesta del primer dels itineraris citats per l'Anònim de Ràvenna, però abans d'arribar a aquesta estació. Tanmateix, l'encreuament d'ambdues vies degué produir-se bastant després de *Contrebia*, si situem aquesta estació als peus del Cabezo de las Minas (Botorrita), on s'ha pogut localitzar l'*oppidum* ibèric de *Contrebia Belaisca*[82].

D'altra banda, únicament dues de les localitats citades en aquest primer itinerari apareixen també citades en la relació de Ptolemeu: *Auci*[83] i *Leonica*, i justament ambdues queden incloses en el traçat oriental que es constat en aquesta. És per això que pot mantenir-se la hipòtesi segons la qual la via *Contrebia-Precorium* de l'Anònim de Ràvenna deu ser en realitat una ruta més oriental que la proposada per K. Miller, i per tant independent de la via que degué haver des de *Caesaraugusta* fins a *Saguntum*. El problema que es planteja radica en el fet que les tres darre-

80 *Anònim de Ràvenna*, IV, 43, 20-25. J. Mª. Roldán Hervás, op. cit. nota 79, p. 126, apunta com es tracta de camins que enllacen *Caesaraugusta* amb la costa en direcció SE, fins a la Via Augusta.

81 *Tabula Peutingeriana* 174-175, fig. 47.

82 Sobre els problemes de la seua identificació en base a la «Tàbula Contrebiensis», vegeu: G. Fatás Cabeza, op. cit. nota 62.

83 Aquesta estació ha estat tradicionalment identificada amb la localitat d'*Arsi* citada per Ptolemeu a causa del paregut fonètic d'ambdós topònims; vegeu al respecte: M. Beltrán Lloris, op. cit. nota 76, p. 414; F. Beltrán i L. Sancho, op. cit. nota 74, p. 317, i L. Sancho Rocher, *El Convento Jurídico Caesaraugustano*, Zaragoza, 1981, p. 69. Quant a la seua reducció, *M. Beltrán Lloris*, «Novedades de arqueología zaragozana», *Caesaraugusta*, 41-42, Zaragoza, 1977, pp. 174-175, la situa en el territori comprès entre els cursos baixos dels rius Aguasvivas i Martín.

res localitats que apareixen en aquest itinerari ens són completament desconegudes, i per tant no podem saber amb seguretat cap a on es dirigia i on acabava. Sobre aquestes bases, M. Beltrán proposa que podem trobar-nos en realitat davant de dos itineraris diferents: l'un que des de *Contrebia* aniria fins a *Dertosa* passant per *Auci* i *Leonica*, i l'altre —de localització desconeguda— que uniria les estacions de *Gergium* i *Precorium*[84].

El segon itinerari citat per l'Anònim de Ràvenna arrancava també des de *Contrebia* i, passant per l'estació de *Iologum*, arribava a *Intibili*, primera estació de la Via Augusta en el trajecte de *Dertosa* a *Saguntum*[85], i deu correspondre a una via secundària curiosament recollida per aquesta font. Segons la hipòtesi de M. Beltràn, aquests dos itineraris citats per l'Anònim de Ràvenna —el primer només en la seua meitat inicial— degueren seguir un traçat quasi paral.lel, amb una orientació NW-SE, i des de la mateixa estació de *Contrebia* portarien a dues localitats —*Dertosa* i *Intibili*— separades 27 milles, uns 40 km. Amb un traçat molt semblant, el primer d'aquests camins presentaria un número d'estacions molt superior al segon; l'absència de *Dertosa* com a estació final del primer d'ells permet suposar que des de *Leonica* devia arrancar

[84] M. Beltrán Lloris, op. cit. nota 76, p. 417. *Precorium* deu correspondre a *Praetorium*, topònim del qual sembla ser una corrupció: J. Mª. Roldán Hervás, op. cit. nota 79, p. 260; i M. Beltrán Lloris, op. cit. nota 76, p. 417. En els itineraris hispànics coneixem tres casos de localitats anomenades *Praesidio* i un altre cas d'altra anomenada *Praetorio*, topònims, ambdós, relacionats normalment amb establiments de tipus militar; aquests paralels apareixen en: J. Mª. Roldán Hervás, op. cit. nota 79, p. 260. Hi ha un *Praetorio* entre *Tarraco* i *Gerunda*, citat per tots els itineraris, en la Via Augusta.

[85] La forma *Lintibilin* que apareix a l'Anònim de Ràvenna sembla una corrupció del topònim *Intibili*, estàció citada per la resta d'itineraris, i així ha estat acceptat generalment; vegeu al respecte: J. Mª Roldán Hervás, op. cit. nota 79, p. 243, i *Itinerari d'Antoni*, 399, 5, amb la forma original. Sobre aquest topònim pre-romà, vegeu: F. Arasa i J. Vicent, «Toponímia de la Via Augusta entre *Saguntum* i *Dertosa*», *Butlletí Interior de la Societat d'Onomàstica*, V. Barcelona, 1981, p. 25.

una altra via que es dirigiria cap a *Precorium*, seguint en aquesta segona meitat una orientació diferent[86].

La coincidència entre la Geografia de Ptolemeu i l'Anònim de Ràvenna quant a localitats és mínima en aquesta regió; únicament dues de les localitats citades pel geògraf apareixen en aquest itinerari: *Auci/Arsi* i *Leonica*, ambdues incloses en el seu traçat oriental. Aquest deu identificarse, doncs, amb la primera de les dues vies citades, la qual, possiblement, uniria *Contrebia* i *Dertosa*. L'altre traçat —el més occidental— deu correspondre a la via *Caesaraugusta-Saguntum*, omesa per tots els itineraris, que degué seguir la ruta natural traçada pels rius Huerva, Jiloca i Palància; al llarg d'aquesta via caldria cercar algunes de les localitats citades pel geògraf, com possiblement *Beleia*, *Osicerda* i *Etobesa*. Part d'aquesta calçada devia coincidir també, com ja hem vist, amb un tram de la via *Caesaraugusta-Laminium* citada per l'Itinerari d'Antoní, però cap de les localitats citades pel geògraf apareix entre les estacions d'aquesta[87]. Aquest fet pot ser indicatiu de l'abandonament per part d'aquesta via de la ruta del Jiloca, pel curs del qual seguiria la via de *Saguntum*. El punt exacte de la bifurcació d'ambdues vies no està gens clar; tal vegada es donàs en les proximitats de l'estació d'*Albonica*, que al-

[86] En els itineraris hispànics coneixem diversos casos d'inflexions repentines i aparentment injustificades de vies que, sens dubte, degueren continuar llur traçat en la direcció original, i que deuen correspondre a encreuaments, amb trams omesos; és el cas, per exemple, de la via *Tarracone-Osca*, la qual, després de seguir un traçat regular cap al NW, gira bruscament en aquesta darrera ciutat cap al SW per a dirigirse a *Caesaraugusta*; possiblement aquesta via degué seguir des d'*Osca* cap al NW, fins a trobar-se amb altra que des de la primera ciutat es dirigia cap al *Summo Pyrenaeo*, però aquest tram ha estat ignorat pels itineraris.

[87] Sobre els diferents intents d'estudi d'aquesta via, vegeu principalment: F. COELLO, «Vía romana de Chinchilla a Zaragoza», B.R.A.H., 24, Madrid, 1894, pp. 5-21; A. BLÁZQUEZ Y DELGADO i A. BLÁZQUEZ Y JIMÉNEZ, «VÁAS ROM ANAS DE ALBACETE A ZAOREJAS, DE QUERO A ARANJUEZ, DE MEAQUES A Titulcia, de Aranjuez a Toledo y de Ayamonte a Mérida», M.J.S.E.A., 40, Madrid, 1921, pp. 1-10; IDEM, «Vías de Sigüenza a Zaragoza, de Alhambra a Zaragoza, de Vierzo a Lugo, de Lugo a Betanzos, de Betanzos a Padrón, de Tuy a Padrón y de Padrón a Lugo», M.J.S. E. A., 52, Madrid, 1923, pp. 4-18; M. CORCHADO Y SORIANO, «Vías romanas entre el Tajo y el Guadalquivir», A.E.Arq., 42, Madrid, 1969, pp. 124-158; J. Mª. ABASCAL PALAZÓN, *Vías de comunicación romanas de la provincia de Guadalajara*, Guadalajara, 1982, pp. 66-67; i M. ALMAGRO BASCH, *Segobriga I*, E.A.E., 123, Madrid, 1983, p. 31.

guns autors han volgut situar a l'altura de Calamocha[88]. Les localitats citades per Ptolemeu en aquest sector podrien estar situades precisament en el llarg tram de la via que anava cap a la costa i que s'estenia d'aquesta cruïlla fins a la ciutat de *Saguntum*. .

Enmig d'aquestes dues vies principals quedaria la segona calçada citada per l'Anònim de Rávenna, que s'estendria entre *Contrebia* i *Intibili*, amb una sola estació en el seu traçat: *Iologum*. En aquesta zona central és on trobem en Ptolemeu les localitats de *Damania* i *Lesera*.

Sobre aquest esquema interpretatiu de la xarxa viària principal en aquesta extensa regió, amb tres grans eixos que des de *Contrebia* enllaçarien amb la Via Augusta a l'altura de *Dertosa*, *Intibili* i *Saguntum*, anem a recollir la documentació arqueològica coneguda i referida a grans conjunts arqueològics de característiques urbanes, a d'altres troballes que permeten suggerir-hi llur existència, i a vil.les que poden ser identificades amb un mínim de seguretat amb estacions citades pels itineraris.

En primer lloc, a uns 20 km. al SW de *Caesaraugusta* —poc més de 13 milles— ens trobem amb l'*oppidum* ibèric de *Contrebia Belaisca*, localitzat en el Cabezo de las Minas de Botorrita, el qual sembla que fou destruït durant la guerra civil entre els partidaris de Pompeu i Sertori, possiblement entre els anys 76-72 a. E.[89]. Als seus peus es coneix una vil.la que podria haver seguit portant el mateix topònim, fins i tot segles després d'haver desaparegut la ciutat ibèrica, segons un fenomen de per-

88 M. Almagro Basch, «Dos puentes romanos en la vía romana y medieval de Zaragoza a Córdoba», *Teruel*, 7, Teruel, 1952, p. 183, qui planteja la seua continuació per Molina de Aragón. Hi ha un fet en aquesta via que crec d'interés, i és que a 29 milles de *Sermona* trobem tres estacions bastant pròximes entre elles: *Cara*, *Agiria* i *Albonica*, separades 10 i 6 milles respectivament, quan la següent estació, *Urbiaca*, està ja a 25 milles de la darrera. Aquesta proximitat podria indicar el pas de la via per una zona densament poblada, tal vegada als voltants de la vall del Jiloca.

89 La data de la seua destrucció s'establia, com en el cas d'Azaila, cap als anys 49-48: A. Beltrán Martínez, «Excavaciones arqueológicas en Contrebia Belaisca (Botorrita, Zaragoza), 1980», N.A.H., 14, Madrid, 1982, p. 355. La revisió dels materials d'aquella ciutat ha permés establir una nova cronologia final per a diversos jaciments de la vall de l'Ebre: M. Beltrán Lloris, «Nuevas aportaciones a la cronología de Azaila», *Boletín del Museo de Zaragoza*, 3, Zaragoza, 1984, pp. 125-152.

duració lingüística àmpliament documentat en altres estacions[90]; per la seua situació, aquesta estació arribaria a exercir un important paper com a nus de comunicacions, en el qual es junyirien els camins que anaven des de *Caesaraugusta* fins a la costa al Sud de l'Ebre[91].

Entre aquesta estació i *Dertosa* trobem diversos conjunts arqueològics d'interés, sempre als voltants dels afluents de l'Ebre: en el riu Aguasvivas trobem el jaciment de Nuestra Señora del Pueyo (Belchite), amb nivells altoimperials[92]; en el riu Martin hi ha una notable densitat de *uillae* entre Híjar i la Puebla de Híjar[93], i un altre jaciment d'aquesta època i restes d'una calçada en Albalate del Arzobispo[94]; en el riu Guadalope trobem un gran jaciment de característiques urbanes en El Palao (Alcañiz)[95], un altre amb construccions de caràcter monumental en el Cabezo del Moro (Alcañiz)[96]; més endavant, en la conca del Matarranya, a Massalió —on M. Beltrán suposava que podia trobar-se *Leonica*[97]— coneixem únicament les restes d'una vil.la[98].

90 R. Chevalier, op. cit. nota 74, p. 213, assenyala com un hàbitat exterior, un *oppidum* indígena per exemple, pogué haver estat l'origen d'una estació, sobretot quan aquesta porta un topònim pre-romá.

91 Sobre aquest aspecte, vegeu ja: G. Fatas, op. cit. nota 62, p. 53.

92 F. Burillo Mozota, «Modelos sobre la utilización del medio geográfico en época ibérica en el valle medio del Ebro», *Memoria de Historia Antigua*, III, Oviedo, 1979, p. 37.

93 En general, vegeu: L. Lostal Pros, *Arqueología del Aragón romano*, Zaragoza, 1980, pp. 184-185.

94 J. Lostal Pros, op. cit. nota 93, pp. 160-161.

95 V. Bardaviu Ponz i R. Thouvenot, *Fouilles dans la région de Alcañiz (Province de Teruel). I Alcañiz el Viejo. II El Palau. III El Cabezo del Moro*, «Publications de la Bibliothèque de l'École des Hautes Études Hispaniques», XI, 2, Bordeaux, pp. 33-80, amb els resultats de les excavacions de 1927-28. L'any 1979 es va començar a excavar de nou: F. Marco Simón, «Excavaciones en El Palao (Alcañiz, Teruel). Campaña de 1979», *Caesaraugusta*, 51-52, Zaragoza, 1980, pp. 153-185; i IDEM, «El yacimiento ibero-romano de El Palao (Alcañiz): campaña de 1980». *Caesaragusta*, 57-58, Zaragoza, 1983, pp. 23-50, segons les quals sembla que la seua cronologia arriba fins al segle II d. E.

96 V. Bardaviu Ponz i R. Thouvenot, op. cit. nota 95, pp. 83-135; J. Lostal Pros, op. cit. nota 93, pp. 161-162; i P. Atrián Jordán *et alii*, *Carta Arqueológica de España. Teruel*, Teruel, 1980, pp. 90-92; la seua cronologia no sembla passar del segle I d. E.

97 M. Beltrán Lloris, op. cit. nota 76, p. 398.

98 P. Bosch Gimpera, «Campanya arquològica de l'Institut d'Estudis Catalans al límit de Catalunya i Aragó (Caseres, Calaceit i Maçalió)», A.I.E.C., V, Barcelona, 1913-14, p. 201.

Quant a l'itinerari *Contrebia-Saguntum*, trobem en primer lloc l'important jaciment urbà de San Esteban (El Poyo del Cid), una ciutat amb una superfície aproximada de 10 ha. que segons F. Burillo degué ser abandonada cap a la meitat del segle I d. E.[99]. A la resta del traçat d'aquesta via no coneixem cap altre centre urbà, però sí algunes notícies d'interés: a Cella hi ha un llarg aqüeducte, d'indubtable origen romà segons les darreres investigacions, que podria indicar la proximitat d'un centre urbà[100]; no molt lluny d'ací, en Albarracin, es conserva part d'una inscripció dedicada als emperadors Claudi o Neró[101], la presència de la qual sembla difícil de justificar sense l'existència d'una comunitat urbana; per últim, més cap al SE, a Rubielos de Mora, trobem una altra inscripció en què apareix un magistrat municipal[102], i també un forn de ceràmica de parets fines que pot indicar la proximitat d'un altre centre urbà[103].

Entre aquests dos grans itineraris resten dos jaciments d'indubtables característiques urbanes: La Muela (Hinojosa del Jarque), una ciutat amb una superfície major de 10 ha. que F. Burillo i M. A. Herrero

[99] F. Burillo Mozota, «Avance al estudio del yacimiento de San Esteban del Poyo del Cid», *Actas del Simposion de Ciudades Augusteas*, II, Zaragoza, 1976, pp. 7-14, on proposava la seua identificació amb *Segeda, oppidum* dels Belos. Sobre les seues excavacions més recents, vegeu: IDEM, «Poblado de San Esteban» (El Poyo del Cid, Teruel)», N.A.H., 12, Madrid, 1981, pp. 189-A290, on s'indica el seu abandonament en època de Claudi-Neró.

[100] E. Castellano Zapater, «Un acueducto romano en la provincia de Teruel (Albarracin - Gea - Cella)», *Teruel*, 66, Teruel, pp. 155-170.

[101] CIL II 4916. G. Fatás Cabeza, «Nota para la catalogación de la epigrafía romana de Teruel», *Teruel*, 58, Teruel, pp. 24-25, assenyala aquesta possibilitat, en contra de la interpretació tradicional que l'adjudicava a Claudi.

[102] CIL II 3174. La presència d'un epígraf funerari dedicat a un magistrat municipal no implica l'existència d'una ciutat en el lloc on es troba, ja que pot correspondre al seu lloc de procedència i/o a una propietat rural, segons podem veure en alguns altres casos d'inscripcions trobades a les comarques septentrionals del País Valencià: CIL II 4028 a Mascarell, CIL II 4041 a Onda, etc. Vegeu més endavant les notes 167 i 210.

[103] P. Atrián Jordán, «Restos de una alfarería romana en Rubielos de Mora», *Teruel*, 38, Teruel, pp. 195-207. La presència d'un centre de producció de ceràmiques fines pot ser considerat com un indici de la proximitat d'un important centre de consum, un nucli urbà, com ocorre amb els casos dels tallers de TSH millor coneguts; sobre el problema de la comercialització d'aquest tipus de ceràmica, i del paper de les ciutats en aquest aspecte, vegeu; F. Mayet, *Les cerámiques sigillées hispaniques*, Paris, 1984, pàgs. 219 i 235.

han proposat d'identificar recentment amb la localitat de *Damania* citada per Ptolemeu[104]; i La Moleta, que per la seua situació quedaria inclosa en el segon dels itineraris citats per l'Anònim de Ràvenna, com més endavant veurem.

L'ordenació dels jaciments arqueològics de característiques urbanes ja coneguts, i també dels indicis que possibiliten l'existència d'uns altres, correspon a grans trets a la xarxa viària abans descrita, amb tres grans eixos que des de *Contrebia* enllaçaven amb la Via Augusta a l'altura de *Dertosa, Intibili* i *Saguntum,* els dos primers dels quals apareixen recollits —almenys en part— a l'Anònim de Ràvenna, i en part poden ser també identificats ja al mapa resultant de l'aplicació de les coordenades de Ptolemeu. La situació d'algun altre centre urbà fora d'aquests tres itineraris principals, com és el de La Muela, fa veure la major complexitat de la xarxa viària, així com la parcialitat dels itineraris antics que han arribat a nosaltres (làm. IV).

D'altra banda, cal considerar també el fet que algunes de les localitats incloses en els dos grans itineraris que es besllumen en el mapa de Ptolemeu, poden no estar situades en el traçat exacte de les vies principals; a més, el deficient estudi de les vies en aquesta regió impedeix pel moment de cartografiar els mateixos itineraris citats per les fonts, cosa que fóra de gran ajuda a l'hora d'efectuar propostes de reduccions concretes; finalment, algunes de les localitats citades pel geògraf i que estaven incloses en algun d'aquests itineraris, podien haver desaparegut ja en el temps de la redacció de les fonts en què es basa l'Anònim de Ràvenna, possiblement afectades per la crisi de poblament que s'esdevé a la segona meitat del segle III, com podria haver estat el mateix cas de *Lesera.*

104 F. Burillo Mozota i M. A. Herrero Garcón, «Hallazgos numismáticos en la ciudad iberoromana de La Muela de Hinojosa de Jarque (Teruel)», *La Moneda Aragonesa,* Zaragoza, 1983, pp. 41-58.

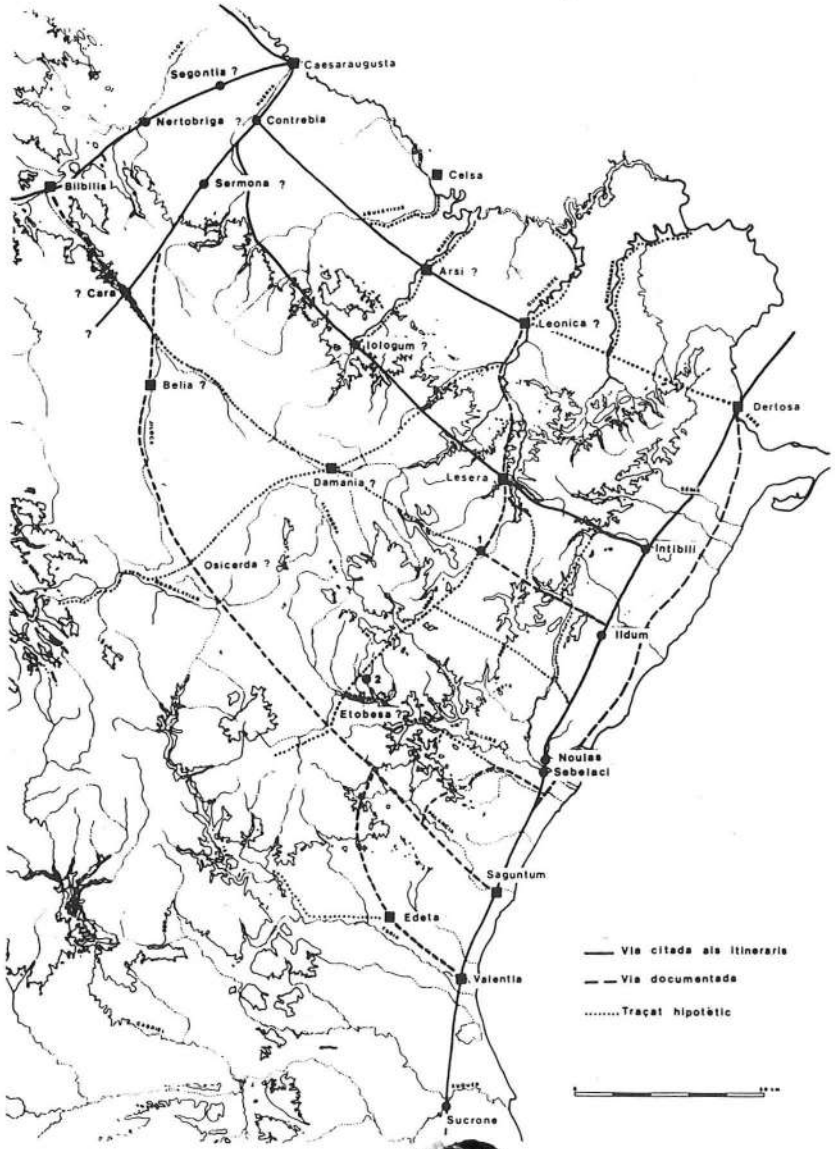

IV. Reconstrucció aproximada de la xarxa viària [illegible] els emplaçaments de les ciutats citades per Ptolemeu (quadrats) i les estacions de les vies citades als itineraris (punts); els punts sense nom corresponen als següents jaciments: 1) El Morrón del Cid (La Iglesuela del Cid, Teruel), i 2) Rubielos de Mora (Teruel).

2.2. *LESERA I ELS SEUS VOLTANTS*

L'eix de comunicació més important entre les comarques septentrionals del País Valencià i les terres aragoneses ha estat, sens dubte, el camí que remuntava el riu Palància. En realitat es tracta d'una ruta natural que es prolonga fins a *Bilbilis*[105], a l'eixida de la qual en la costa es troba la ciutat de *Saguntum*, important nus de comunicacions on aquest camí s'uniria amb la Via Augusta.

La via *Caesaraugusta-Saguntum* ha estat estudiada únicament en alguns trams del seu llarg traçat. En terres aragoneses, a banda dels estudis sobre la via *Caesaraugusta-Laminium* —amb un tram de la qual degué coincidir— i dels problemes referits a la localització de la cruïlla d'ambdues[106], coneixem un tram estudiat per F. Burillo entre els rius Huerva i Jiloca[107], i una altra referència aïllada en Albentosa[108]. En terres valencianes, el seu traçat ha estat estudiat especialment en la part més pròxima a la ciutat de *Saguntum*[109].

[105] M. A. Martín Bueno, *Bilbilis. Estudio histórico-arqueológico*, Zaragoza, 1975, p. 194; IDEM, *Aragón arqueológico: sus rutas, Zaragoza, 1977, p. 56; i* Mª. A. Magallón Botaya, «Vías romanas», *Atlas Arqueológico de Aragón*, Zaragoza, 1980, pp. 166-167.

[106] J. Galiay Sarañana, op. cit. nota 76, p. 23, creu que aquesta via entrava en Aragó pel Sud de la província de Teruel.

[107] F. Burillo Mozota, «Hallazgos pertenecientes a época romana imperial en «El Campo Romano» (Zaragoza, Teruel)», *Caesaraugusta*, 41-42, Zaragoza, 1977, pp. 143-147, i IDEM, «Yacimientos romanos imperiales de los valles de la Huerva y Jiloca medio», *Atlas Arqueológico de Aragón*, Zaragoza, 1980, pp. 164-165; la doble via seguiria el Jiloca fins a *Bilbilis*, mentre que a l'altura de Calamocha arrancaria el tram que portaria fins a *Caesaraugusta* seguint el curs del Huerva; un altre tram uniria aquestes dues vies entre Daroca i el Puente Almada.

[108] J. Galiay Sarañana, op. cit. nota 76, p. 41, cita restes d'una via romana en la partida de La Romana.

[109] Vegeu una descripció general en: A. Chabret Fraga, *Sagunto. Su historia y sus monumentos, Barcelona*, 1888, I, p. 11, i *Idem, Vías romanas de la provincia de Castellón de la Plana*, Castellón, 1978, pp. 49-54; R. Huguet Segarra, «Vías romanas», *Provincia de Castellón*, «Geografía General del Reino de Valencia», Barcelona, s/a., p. 191; i S. Bru Vidal, «Notas de arqueología saguntina», A.P.L., Valencia, 1958, p. 147 i ss. Una referència recent en: G. Morote Barberà, *Aportación al Estudio de las Vías Romanas en el País Valenciano*, Valencia, 1979, Tesi de Llicenciatura, pp. 396-398.

Malgrat l'aparent escassessa de testimonis arqueològics que documenten l'existència d'aquest camí en època romana, a causa de la manca de treballs de prospecció, la seua importància històrica es fa palesa al llarg de l'Edat Mitjana, quan trobem abundoses referències[110], que continuaran en tots els reculls de camins posteriors[111].

L'altre eix de penetració cap a terres aragoneses des de les comarques septentrionals del País Valencià és la via *Contrebia-Intibili* citada per l'Anònim de Ràvenna. L'estació d'*Intibili*, citada per tots els itineraris en la Via Augusta, estava situada a 27 milles al Sud de *Dertosa*, uns 39'9 km.; aquesta distància sembla complir-se en Traiguera[112], però la situació d'aquesta estació en una cruïlla de camins fa pensar que hauria de localitzar-se a les proximitats de la rambla de Cervera, corredor natural

110 Idrisi, *Geografía de España*, Valencia, 1974, p. 182, autor del segle xii, cita un itinerari de València a Zaragoza, passant per Cutanda, que durava 9 jornades; Cutanda estava situada a 3 jornades de València. E. Saavedra, primer editor d'aquesta obra, en 1881, p. 40, situa Cutanda als voltants de la Rambla de la Viuda, cosa amb la qual aquest itinerari seguiria un traçat diferent a aquest, possiblement per Morella. Sobre l'aparició d'aquest camí en «El Poema del Mío Cid», vegeu: A. Ventura Conejero, «Las inscripciones romanas de la provincia de Teruel», *Teruel*, 54, Teruel, 1975, pp. 213-214, nota 7. En els itineraris del Rei Jaume I, al segle xiii, apareix repetidament i de manera molt clara, quan, per exemple, entre els dies 7 i 19 de maig de l'any 1268 va de València a Zaragoza passant per Sarrión, Teruel i Calamocha; o entre els dies 1 i 20 de juny del 1269 segueix l'itinerari Calatayud-Daroca-Teruel-Morvedre; o entre els dies 1 i 13 d'agost de l'any 1271 en segueix aquest altre: València-Manzanera-Cella-Villadolz-Cariñena-Zaragoza. Vegeu al respecte: J. Miret i Sans, *Itinerari de Jaume I «El Conqueridor»*, Barcelona, 1918, pàgs. 411, 425-427 i 457.

111 Vegeu, per exemple: J. Villuga, *Repertorio de todos los caminos de España*, Madrid, 1546, p. 435: de València a Zaragoza 109'5 llegües, passant per Sagunt, Segorbe, Teruel, Calamocha, Cariñena, i Muel; J. M. Escrivano, *Itinerario Español, o Guia de Caminos, para ir desde Madrid à todas las Ciudades y Villas mas principales de España; y para ir de unas Ciudades à otras; y à algunas Cortes de Europa*, Madrid, 1767, p. 121: de València a Zaragoza, camí de carro, passant per Albentosa, Sarrión, Puebla de Valverde, Teruel, Caudete, Villarquemado, Torre la Càrcel, Villafranca, Camino Real, Calamocha, Lechago, etc; i també: D. J. A. Cavanilles Polop, *Observaciones sobre la Historia Natural, Geografía, Agricultura, Población y frutos del Reyno de Valencia*, Madrid, 1797, I, mapa.

112 G. Morote Barberà, op. cit. nota 109, p. 228. A Traiguera s'han trobat restes d'època imperial que confirmen l'ocupació del lloc; vegeu, en general: M. Rosas Artola, «Les Troballes arqueològiques de Traiguera. Aportació a l'estudi de la romanització al Baix Maestrat», *I Congrés d'Història del Maestrat*, en premsa.

que possibilita la comunicació amb la comarca muntanyenca d'Els Ports, cap a on es dirigia aquesta via[113]. La troballa de restes arqueològiques d'època romana a Sant Mateu[114], uns 4 km. al Sud d'aquesta rambla, podria donar força a la tradicional reducció[115].

El primer autor que va plantejar un traçat concret per a aquesta via fou A. Chabret[116], per a qui devia anar paral.lela a la carretera de Sant Mateu a Morella, per a seguir fins a La Moleta, travessant després el riu Cantavella per un pont gòtic que encara es conserva i que considerava romà[117], i continuar per La Todolella i La Mata cap a Castellote i Alcañiz, passant, com després veurem, per La Roca Tallada[118]. Aquest traçat és molt semblant al que es detalla quan, en 1608, es feren les primeres gestions per a obrir una carretera que des d'Alcañiz —que ja aleshores comptava amb comunicació directa amb Zaragoza— baixàs fins a Vinaròs, per tal que el Regne d'Aragó pogués tenir una eixida al mar; malgrat les pressions de Morella per a què el seu traçat fos semblant al de l'actual carretera, i passàs per aquesta localitat, es veié la conveniència de fer-la passar per Aiguaviva i El Forcall, des d'on seguiria per La Pobleta, L'Hostal de Nuella, L'Hostal de Colomer de la Vall, El Mas d'en Oró, Vallivana, L'Hostal d'Antolí, El Mas d'en Roig i Traiguera[119]. Aquesta carretera, però, no arribaria a fer-se. Haurien de passar més de dos-cents anys per a què el vell projecte anàs endavant.

113 En general, sobre aquesta qüestió: F. Arasa i Gil, «El Baix Maestrat en època romana», *I Congrés d'Història del Maestrat*, en premsa.

114 E. Sánchez Almela, «Nuevas aportaciones documentales a la historia medieval de la villa de San Mateo», *Boletín del C.E.M.*, 5, Benicarló, 1984, p. 57.

115 Vegeu per exemple: A. Miralles del Imperial, op. cit. nota 16, p. 18.

116 A. Chabret, op. cit. nota 109, pp. 45-47.

117 A. Sánchez Gozalbo, «Ingeniería medieval. Los puentes de Forcall y Todolella», B.S.C.C., IX, Castellón, 1928, pp. 198-203.

118 El pas pels termes de La Todolella i la Mata suposa tornar arrere si la via anava des de la Moleta a la Roca Tallada, des d'on es passa al terme de Castellote.

119 J. Eixarch Frasno, «La carretera de Vinaroz a Zaragoza pudo haber pasado por Forcall», *Bisgargis*, 197, Barcelona, pp. 3-5. J. Mª. Borràs Jarque, *Història de Vinarós*, Tortosa, 1929, pp. 108-109, cita precedents de l'any 1386. J. Segura y Barreda, op. cit. nota 8, I, p. 84, diu que el projecte de fer la carretera de Sant Mateu a Morella és de l'any 1528.

Després de la primera guerra carlina, vistes les dificultats que s'havia tingut per al trasllat de l'artilleria, el general Villalonga tornà a plantejar el vell projecte, per tal de facilitar la comunicació amb Morella i ocupar també una excedent de població laboral que podia tornar a agafar les armes. Les obres van a començar l'any 1847 sota la direcció de J. Gómez Ortega, i van arribar fins a Vallivana. En 1852, l'Estat va declarar el projecte de primer ordre, costejant el tram que anava de Sant Mateu fins al límit de la província, i dirigint les obres els enginyers Mojados, Trujillo i Bellón. Acabat el tram que arribava a Morella, la carretera es va inaugurar l'any 1860. Per últim, les obres del darrer tram fins a la Pobla d'Alcolea les va dirigir l'enginyer i il.lustre antiquari L. Alloza[120]. Els testimonis d'aquesta carretera —la primera de què es té constància en època moderna— han desaparegut en la seua major part a causa dels treballs posteriors de millora i ampliació, quedant únicament alguns trams morts en els passos d'alguns barrancs i a les proximitats de Morella.

Els vestigis de la via romana són escassos, ja que el seu traçat degué ser utilitzat en la seua major part per la carretera de 1860. Des de la cruïlla amb la Via Augusta, el camí de *Contrebia* degué seguir el curs de la rambla de Cervera, passant per el Mas d'en Roig (Xert), la Venta de l'Aire (Catí) —als voltants de la qual es conserva un tram en trinxera amb secció en U— i l'ermitori de Vallivana (Morella)[121]; després pujaria pel barranc de Vallivana, continuant tal vegada pel barranc de Querol, par a abastar la capçalera del riu de Morella i seguir fins a l'ermita de Santa Bàrbara; a partir d'ací es conserva un llarg tram que passa per un collet a la dreta de la carretera, i que continua fins a les proximitats de l'Hostal

120 J. Segura y Barreda, op. cit. nota 8, I, pp. 85-86.

121 A. Muñoz Català, «Algunas observaciones sobre las vías romanas de la provincia de Castellón», A.P.L., XIII, Valencia, 1972, p. 156, cita unes restes d'edificacions d'índole desconeguda en les proximitats del Mas d'en Roig, i afegeix que, després de passar per l'Eermitori de Vallivana, la via seguiria per l'esquerra de l'actual carretera, vorejant un barranquet sec, però les restes que s'hi conserven pertanyen a la carretera de 1860.

Nou, des d'on seguiria el curs del riu cap a El Forcall pel vessant nord de la mola de la Garumba[122], travessaria el riu Calders per on ho feia l'antic pont gòtic d'El Forcall[123], enderrocat a principis de segle, seguint per la vora dreta del riu Cantavella fins a l'altura de la Moleta.

En aquest punt es dividiria: un ramal seguiria remuntant aquest riu, mentre que un altre el travessaria[124], pujant cap a la Moleta per el barranc de la Menadella; després de passar la ciutat, seguiria en direcció nord per aquest barranc fins al coll de Sant Joaquim de la Menadella, des d'on passaria a terres terolenques, baixant fins a la Roca Tallada, entre els termes de Castellote i Palanques, fent de partió entre els dos antics regnes. Aquest topònim és indicatiu de l'existència en aquest punt d'una obra d'envergadura, necessària per a possibilitar el pas de la via, i deu correspondre a algunes referències a una «via i penya del carro» que trobem en la documentació medieval[125]. Aquest lloc, ja citat per A. Chabret[126], és un promontori rocós que la via es veu obligada a travessar,

122 En aquest tram se troba el Pont Trencat, que L. Tramoyeres Blasco, «La arquitectura gótica en el Maestrazgo», A.A.V., V. Valencia, 1919, p. 35, considerà romà, igual que A. Muñoz Català, quan en realitat es tractava d'un pont gòtic de les darreries del segle xiv; vegeu al respecte: A. Sánchez Gozalbo, «El «pont trencat» de Morella», B.S.C.C., XI, Castellón, 1930, pp. 211-215.

123 A. Sánchez Gozalbo, op. cit. nota 117.

124 Al punt on la pista d'accés a La Moleta abandona la carretera, es conserva un pontet que possibilita el pas del camí sobre una séquia encara en ús; la seua bona factura, amb petits carreus ben treballats, fa pensar que puga tractar-se d'una obra d'època romana, però el fet que la seua funció siga precisament travessar una séquia encara en ús podria ser raó per a atribuir-li un origen medieval, ja que el camí que hi passava era el Camí Reial, i resulta normal trobar obres d'acondicionament d'un camí d'aquesta mena a les proximitats d'un poble.

125 Una primera referència apareix en la carta pobla de Mont-roig, l'any 1209; M. Grau Montserrat, «El Cid en tierras de Morella», B.S.C.C., XXVIII, Castellón, 1952, p. 357: «(...)*viam carri* (...)»; després el trobem també a la carta pobla de Morella de l'any 1250: M. Betí Bonfill, «Colección de Cartas Puebla LIII. Carta-puebla de Morella por Jaime I a 16 de Febrero de 1250», B.S.C.C., XV, p. 116: «(...) *et de Almenarella uadit ferire ad penam del carro et per serram serram diuidit cum Castellot* (...)»; i finalment, també en 1608, quan el Regne d'Aragó volgué fer una carretera que des d'Alcañiz anàs a Vinaròs: J. Eixarch Frasno, op. cit. nota 119: «(...) y que avia de pasar en el Reyno de Aragón al lugar de Aguaviva y passar por la sierra del Carro y lugar de Orcajo (...)».

126 A. Chabret Fraga, op. cit. nota 109, 1978, p. 45.

cosa que fa mitjançant un estret corredor tallat en la roca (làm. V, 1), avui dia bastant alterat en la seua fesomia original per algunes obres d'ampliació posteriors, a l'eixida del qual cap a Aiguaviva es conserven alguns trams amb carrils[127]

Queda per resoldre el problema de per on seguiria aquesta via des de la Moleta cap a l'interior. La seua continuació podria haver-se donat, abans de pujar cap a la ciutat, remuntant el riu Cantavella cap a La Todolella i Olocau del Rei, però també podria donar-se després de passar la Roca Tallada. En el primer supòsit, aquest tram formaria part d'una altra via que veurem més endavant, mentre que en el segon seria comú a ambdues vies. Amb tot, el seu traçat per terres terolenques fins a *Contrebia* ens resulta, pel moment, desconegut.

En aquest itinerari, l'Anònim de Ràvenna cita una desconeguda localitat anomenada *Iologum*. M. Beltrán creu que pot identificar-se amb la seca *Ildukoite*, amb tipus del Baix Aragó, i la situa en Oliete pel paregut fonètic entre ambdós topònims[128]. La relació entre el topònim monetari *Ildukoite* i el viari *Iologum* no em sembla, però, inversemblant: el primer podria haver-se transformat, tal i com indica M. Beltrán, en *Illugo/Ilugo*, ja sense sufix, car el grup *ld/lt* que apareix a les llengües pre-romanes hispàniques s'assimila normalment en *ll* en boca dels llatino-parlants, simplificant-se àdhuc en *l* en determinats casos, mentre que el fonema velar /k/ es sonoritza, passant a /g/. El primer d'aquests fenòmens lingüístics degué manifestarse en alguns topònims començats pel prefix *Ild-*, l'evolució dels quals tenim documentada: *Iltirta/Ilerda, Ilduro/Iluro, Iltiturgi/Illiturgi*, etc, als quals podríem afegir el de *Salduie/Salluie*[129]. L'estació de *Iologum* podria portar, doncs, un nom

[127] La Roca Tallada presenta dues fases en el seu tall: una més antiga, que es conserva a la part superior, d'uns 70 cm. de fondària, i una altra posterior, amb clars indicis de barrinades, que arriba a una fondària total aproximada d'1'20 m.; els dos extrems del pas han estat terraplenats en els darrers anys amb ciment.

[128] M. Beltrán Lloris, op. cit. nota 76, p. 417.

[129] S. Mariner Bigorra, «Datos para la filología latina en topónimos hispánicos prerromanos», *Emerita*, XXX, Madrid, 1962, pp. 263-272.

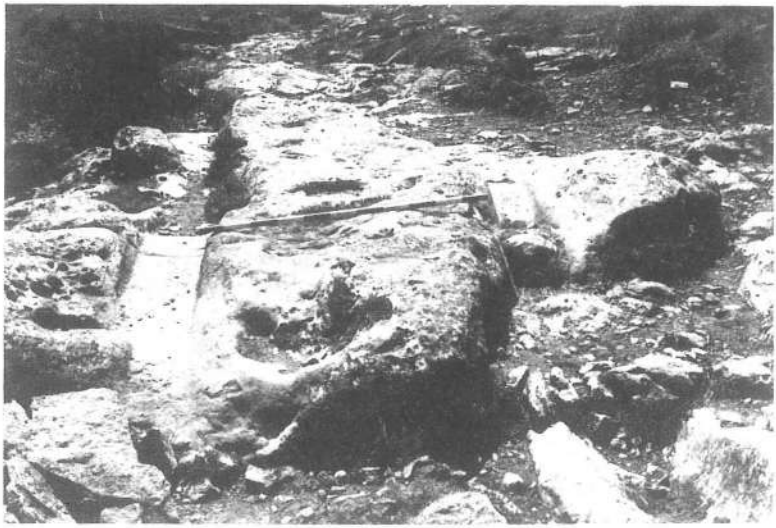

V. 1) La Roca Tallada (Castellote-Palanques); 2) El Camino de la Fuente Salla (La Iglesuela del Cid).

derivat del topònim d'un vell *oppidum* ibèric, a les proximitats del qual es localitzaria[130].

La Moleta, però, degué trobar-se en el traçat d'una altra via de la qual tenim notícies en la documentació medieval[131]. Aquesta via arrancaria de la via *Caesaraugusta-Saguntum* entre Sarrión i Albentosa, per a seguir per terres terolenques cap a Rubielos de Mora, on es cita un pont romà[132], i per Nogueruelas, Linares de Mora i Mosqueruela, fins arribar a la Pobla de Sant Miquel (Vilafranca), ja en terres castellonenques, on enllaçaria amb altra procedent de la costa als voltants de la vil.la existent a la Llometa dels Planassos; des d'ací, en un tram comú, seguiria pel terme municipal de La Iglesuela del Cid —de nou en terres terolenques— fins a les proximitats del poble, on trobem clars vestigis en el Camino de la Fuente Salla (làm. V, 2), continuant fins a l'important jaciment hispano-romà existent en el Morrón del Cid; després seguiria —almenys en un primer tram— el curs de la rambla de les Truites, sobre la que se conserven evidents vestigis a les proximitats de la Torre Benicasim, ja cap a La Moleta[133]. Des d'aquesta fins a la Roca Tallada coincidiria amb el tram abans descrit, i d'ací, de nou per terres terolenques, seguiria per Aiguaviva, el Mas de las Matas i Calanda, fins a la ciutat existent en El Palao (Alcañiz), ja en la via que des de *Contrebia* aniria fins a *Dertosa*[134].

[130] Vegeu nota 90.

[131] A. Ventura Conejero, op. cit. nota 110, p. 214 i nota 7, sobre la seua possible utilització a l'època de redacció del «Poema del Mío Cid»; un itinerari semblant, però desplaçat una mica cap a l'interior, segueix el Rei Jaume I entre els dies 1 i 23 de setembre de l'any 1259: Lleida-Alcañiz-Montroig-Morella-El Forcall-Cantavieja-Fortaneta-Villarroya-Cedrillas-Mora de Rubielos-Sarrión: J. Miret i Sans, op. cit. nota 110, pp. 291-293.

[132] V. Gimeno Michavila, «Los riegos en la comarca de la Plana», B.S.C.C., XX, Castellón, 1945, p. 20.

[133] F. Arasa i Gil, «El Morrón del Cid (La Iglesuela del Cid)», *Teruel*, 70, Teruel, 1983, pp. 82-84, Làm. I, B. Probablement s'haja de posar en relació amb el seu pas per aquesta zona el topònim «calçada de la alcantariella», que amb diverses formes trobem en la documentació medieval des de 1212.

[134] La utilització d'aquest camí en els itineraris de Jaume I resulta evident quan, per exemple, entre els dies 8 i 27 de Febrer de l'any 1257 va d'Alcañiz a Zaragoza passant per Samper de Calanda; vegeu: A. Miret i Sans, op. cit. nota 110, pp. 254-255.

Aquest darrer tram que s'estén entre La Moleta i El Palao ha estat considerat com una part de la via *Intibili-Contrebia*, quan en realitat degué ser una via d'enllaç entre aquesta i l'anterior[135].

Sobre aquestes bases, La Moleta degué estar situada en la cruïlla de dues vies de llarg recorregut: una, amb un traçat transversal a la costa, apareix citada per l'Anònim de Ràvenna entre les localitats de *Contrebia* i *Intibili*; l'altra, amb un traçat quasi paral.lel a la costa per l'interior, s'estendria entre les vies que unien *Contrebia-Saguntum* i *Contrebia-Dertosa*. Als extrems d'aquesta darrera via trobem, al Nord, un centre urbà en El Palao (Alcañiz), i al Sud, indicis d'un municipi en la inscripció CIL II 3174 de Rubielos de Mora; resulta possible, doncs, que —com en el cas de *Lesera*— a les proximitats d'aquestes cruïlles es trobassen situades sengles ciutats. Aquestes podrien ser les dues localitats que trobem en situació més pròxima a *Lesera* a l'obra de Ptolemeu: *Leonica* al Nord, citada també per l'Anònim de Ràvenna en un itinerari cap a la costa, i *Etobesa* al SW, situada tot just abans d'*Edeta* i *Lesera*.

Aquests dos llargs itineraris, que degueren constituir l'esquelet de la xarxa viària d'un ampli territori al voltant de *Lesera*, no degueren ser, però, les úniques vies existents en la zona. A. Muñoz assenyalà l'existència, entre les dues vies principals que des de la costa es dirigien cap a l'interior, d'un mínim d'altres tres vies secundàries que seguirien un traçat semblant cap al NW[136]. El més septentrional d'aquests camins començaria en el terme municipal d'Alcalà de Xivert, travessaria la Via Augusta per les Coves de Vinromà i, passant per Albocàsser —on trobem

[135] Aquesta interpretació ha estat mantesa per quasi tots els autors que s'han ocupat d'aquesta via: A. Chabret Fraga, op. cit. nota 109, 1978, p. 45; R. Huguet Segarra, «Vías romanas de la Provincia de Castellón», *Almanaque de «Las Provincias»*, Valencia, 1916, p. 115; J. G. Morote Barberà, «El trazado de la Vía Augusta desde Tarracone a Carthagine Spartaria. Una aproximación a su estudio», *Saguntum*, 14, Valencia, 1979, p. 160. A. Ventura Conejero, op. cit. nota 110, p. 214, fa passar aquesta via per Valderoures, fins enllaçar amb la via *Tarraco-Caesaraugusta*.

[136] A. Muñoz Català, op. cit. nota 116, pp. 156-158, i mapa en p. 150.

el topònim «La Calçada»[137]— seguiria, bé remuntant la rambla Carbonera fins al Coll d'Ares del Maestre, bé per Benassal seguint el barranc del Molí Pitarc[138], fins al Pla de la Canada, on trobem el topònim «La Pedrafita»[139], cap a Vilafranca, on trobem alguns vestigis als voltants de la Pobla de Sant Miquel[140]; des d'ací, en un tram ja descrit, seguiria fins a El Morrón del Cid, jaciment als voltants del qual hi hauria una important cruïlla de camins, per a proseguir possiblement cap a La Muela (Hinojosa del Jarque), i enllaçar, seguint el curs del riu Pancrudo, amb la via *Contrebia-Saguntum*.

Un altre camí de penetració cap a l'interior des del Sud degué ser el que cita al-ᶜUdhrî al segle XI, que anava des d'Onda a Morella amb un recorregut total de 49 milles[141]. Potser amb aquest camí puga relacionar-se la cita d'un camí de València a la carta pobla de Morella de 1250[142].

137 Una primera notícia en: F. ARASA GIL, «Estudio arqueológico de Vilafranca del Cid», C.P.A.C., 4, Castellón, 1977, p. 268. En general, sobre aquest tipus de topònims, vegeu: F. ARASA I GIL, «Toponímia i arqueologia a les comarques septentrionals del País Valencià», *X Congrés de la Societat d'Onomàstica*, en premsa.

138 Per aquesta zona trobem citada en la carta pobla de Vilafranca, l'any 1239, una *«calsadam de Meder»*, que podria ser un vell camí que pujava des de Benassal per aquest barranc; vegeu al respecte: J. PUIG PUIG, «Correspondencia de algunos nombres de lindes del término de Villafranca del Cid», B.S.C.C., XXVI, Castellón, 1950, p. 12.

139 Aquest topònim el trobem per primera vegada en la carta pobla de Vilafranca de 1239: «(...) *et transuersat illam cannatam de Aras per illam petram fitam* (...)»: M. BETÍ BONFILL, «Colección de Cartas Pueblas. Carta-puebla de Villafranca del Cid», B.S.C.C., XIII, Castellón, 1932, p. 191; i també a la carta pobla d'Ares del Maestre de l'any 1243: «(...) *ad illa Petrafita* (...)»: M. BETÍ BONFILL, «Colección de Cartas Pueblas III. Carta Puebla de Ares», B.S.C.C., I, Castellón, 1920, p. 188. Aquest topònim podria estar relacionat amb el francès «pierrefitte», que R. CHEVALIER, op. cit. nota 74, p. 145, relaciona amb el pas de camins romans. Sobre el mateix, vegeu també: F. ARASA I GIL, op. cit. nota 137.

140 Abans d'arribar a Vilafranca, als voltants d'El Mas del Carro, hi ha vestigis d'un antic camí, anterior al Camí Reial; vegeu: F. ARASA, «Arqueologia del terme municipal de Vilafranca», *Boletín de A.M.Y.C.*, V, Morella, 1979-82, p. 24; i F. ARASA I GIL, op. cit. nota 124, p. 81 i Làm. I B.

141 AL-ᶜUDHRÎ, *Fragmentos geográfico-históricos de al-masâlik ilâ gamîᶜ almamâlik*, Madrid, 1965, pp. 19-20: «(...) d'Almenara al ḥiṣn d'Onda 12 milles; d'Onda al ḥiṣn Mawrûr 25 milles; (...) del ḥiṣn Mawrûr al castell de Mawrîla 24 milles (...)». El «ḥiṣn Mawrûr» no està identificat; com em diu Mª. C. Barceló, deu tractar-se d'algun topònim del tipus Moró o Muró.

142 M. BETÍ BONFILL, op. cit. nota 125, p. 116: «(...) *ad portum de Prunelles, ad viam que uadit apud Valentiam* (...)»; El Port de Prunelles correspon, segons M. Betí, a l'actual Coll de la Nevera, per la qual cosa aquest camí devia passar pel corredor de Catí.

Aquest camí devia arrancar de la Via Augusta a l'altura de La Pobla Tornesa, per a seguir el curs de la rambla de la Viuda, i seguir després fins a Sant Pau d'Albocàsser, on enllaçaria amb la via que des de la costa pujava cap a l'interior; així, aquest camí apareix citat com a Camí Reial per J. Cavanilles en 1797[143]. La continuació fins a La Moleta podria donar-se per aquesta mateixa via fins arribar a El Morrón del Cid, però també per la via que pujava des d'*Intibili*, a la qual s'accediria a través del corredor de Catí, que d'aquesta manera enllaçaria ambdues vies. Tanmateix, en el Pla de la Canada (Ares del Maestre) podria arrancar un altre ramal que continuaria fins a la vega del Moll (Morella)[144] i, seguint-la cap a ponent, enllaçaria amb la via procedent d'El Morrón del Cid en el riu Calders, per a proseguir ja en un darrer tram fins a La Moleta. En el Camí de Sant Antoni, procedent d'aquesta vega, i abans d'arribar al riu, entre l'ermita epònima i el Mas de Mestres de Baix, hi ha un llarg tram de roderes[145].

Des de La Moleta, i seguint el riu Cantavella, una altra via arrancaria de la via *Contrebia-Intibili* cap a Mirambel i Cantavieja[146], on s'uniria amb l'altra que procedent de la costa i passant per El Morrón del Cid devia dirigir-se cap a La Muela (Hinojosa del Jarque), possiblement per Fortanete[147].

[143] D. J. A. Cavanilles Polop, op. cit. nota 111, mapa: anava per la Pobla Tornesa, Vilar de Canes, el Coll d'Ares i Vilafranca, i era un camí de carro; des d'Ares seguia un camí de ferradura per Castellfort, Cinctorres i El Forcall.

[144] T. López de Vargas, *Mapa Geográfico del Reyno de Valencia*, Madrid, 1788, recull un camí que des de La Pobla Tornesa seguia per Vilafamès fins a La Segarra, on es dividia en dos ramals: un anava per Ares, Sant Antoni, El Forcall, Hortells, Sorita, etc; i l'altre per La Llàcova, El Moll, Morella i La Pobleta. També apareix en altres mapes posteriors: A. H. Dufour, «Reyno de Valencia», *Atlas Nacional de España*, Madrid, 1849: de La Pobla Tornesa a Vilar de Canes, i d'allí, per La Segarra i La Llàcova, fins a Morella.

[145] Notícia proporcionada per M. Milian i Mestre, i posteriorment comprovada. Aquestes carrilades podrien correspondre, però a una *via vicinalis* que aniria des de la Vega del Moll fins a la que seguint el riu Calders arribaria a La Moleta.

[146] J. Altaba Escorihuela, *Cantavieja y su Baylía*, Castellón, 1978, p. 42.

[147] F. Arasa i Gil, op. cit. nota 124, p. 84 i Làm. I B.

Per últim, prop de La Todolella, en el Camí de Villores, hi han rodades que podrien correspondre a l'accés particular d'una vil.la que hi ha, des de la via que seguiria el riu Cantavella.

3. CIUTATS, TERRITORIS I CONVENTS JURÍDICS

De manera molt sintetitzada, podem dir que, dels dos autors que ens proporcionen una major informació sobre la distribució de pobles i ciutats i l'administració romana en general de la banda oriental d'Hispània a l'Alt Imperi, el geògraf Ptolemeu agrupa les localitats que enumera segons llur pertinença als diferents pobles ibèrics, mentre que el naturalista Plini, després de realitzar una descripció geogràfica de la costa, en la qual situa els límits dels diferents pobles ibèrics del litoral, enumera de manera general les ciutats segons llur adscripció als distints convents jurídics.

Així, a la zona que ens interessa, Ptolemeu (II, 6, 63) distribueix les localitats que cita en dos grups, segons pertanyen al territori dels Ilercaons o dels Edetans (làm. III), incloent per omissió en aquests darrers els Sedetans[148]. Les localitats citades entre els Ilercaons són: *Biscargis, Theava, Adeba, Tiariulia, Sigarra* i *Dertosa*[149]. Envers el conjunt dels Sedetans-Edetans, sobre el mapa resultant de l'aplicació de les coordenades ptolemeiques, sembla que s'hi poden distingir dos grups de localitats diferenciades geogràficamente: un septentrional, constituït per *Caesaraugusta, Bernaba, Ebora, Beleia, Arsi, Damania, Osicerda* i *Leonica*, que deu correspondre als Sedetans, i un altre meridional, en què apareixen *Etobesa, Edeta, Saguntum* —ciutats edetanes, a les quals cal afegir *Valentia*, que Ptolemeu inclou entre els Contestans— i *Lesera*, que per la seua localització degué ser ilercaona.

[148] L'existència d'aquest poble i la seua diferenciació respecte als Edetans, situats més cap a la costa, fou plantejada de manera definitiva per G. Fatás Cabeza, *La Sedetania. Las tierras zaragozanas hasta la fundación de Caesaraugusta*, Zaragoza, 1973.

[149] Un resum sobre alguns dels aspectes que afecten aquestes localitats pot veure's en: F. J. Fernández Nieto, op, cit. nota 57, pp. 123-124.

Quant a Plini, en la seua descripció de la costa cita com a ciutats dels Edetans a *Saguntum* i *Valentia* (III, 20), incloent aquest poble en el Convent Tarraconense, en el qual situa també les localitats ilercaones de *Biscargis*[150] i *Tiariulia* (III, 23). Com a ciutats més septentrionals del Convent Cartaginense cita *Dianium* i *Saetabis* (III, 25), cosa per la qual se pot deduir que el límit entre aquest convent i el Tarraconense degué estar en el riu Xúquer, el mateix que estableix entre els Contestans i els Edetans[151]. Envers el límit entre els Ilercaons i els Edetans, Plini el situa en el riu *Udiua* (III, 21), possiblement el riu Millars[152]. Per últim, en el Convent Cesaraugustà cita les ciutats de *Leonica, Osicerda* i *Damania* (III, 24).

La tendència dominant en els criteris usats per a l'establiment de les divisions administratives romanes fou la del respecte a la integritat dels territoris dels pobles indígenes, tot i que se'n coneixen algunes excepcions[153]. D'aquesta manera tenim que el límit meridional del Convent Tarraconense ve a coincidir —almenys en època de Plini— amb el límit meridional del territori dels Edetans. Aquest fenomen podria haver-se fet extensiu en el cas dels Ilercaons quan al seu límit occidental amb els Sedetans, el qual podria haver estat utilitzat com a límit admi-

150 Sobre aquesta localitat, vegeu: D. DETLEFSEN, «Die geographie der tarraconensischen provinz bei Plinius (N.H. III, 18-30, 76-79, IV, 110-112)», *Philologus*, XXXII, Goettingen, 1873, p. 633; E. ALBERTINI, *Les divisions administratives de l'Espagne romaine*, Paris, 1923, 63, nota 2, diu que deu ser un municipi; i F. ARASA I GIL, op. cit. nota 14, pp. 10-12, on es recull tota la problemàtica entorn de la seua identificació amb Morella en base a l'homofonia amb l'hidrònim «Bergantes«.

151 E. ALBERTINI, op. cit. nota 150, p. 97.

152 Aquesta identificació fou proposada per P. BOSCH GIMPERA, *Etnología de la Península Ibérica*, Barcelona, 1932, p. 379, però comptava ja amb precedents, així: G. ESCOLANO, op. cit. nota 7, col. 585, qui l'assimila a l'orònim *Idubeda*. Posteriorment ha estat àmpliament admesa: A. GARCÍA Y BELLIDO, *La España del siglo primero de nuestra era (según P. Mela y C. Plinio)*, Madrid, 1947, p. 232; A. SCHULTEN, F.H.A., VI, p. 222; i F. J. FERNÁNDEZ NIETO, op. cit. nota 57, pàgs. 118 i 137.

153 E. ALBERTINI, op. cit. nota 150, p. 108: «Entre els pobles i les divisions administratives romanes no hi ha ni concordància regular, ni divergència sistemàtica»; sobre el mateix, vegeu també: L. SANCHO ROCHER, op. cit. nota 83, pàgs. 45 i 103-104. Com a exemples d'algunes d'aquestes excepcions tenim el cas del Carpetans, que van quedar dividits entre els convents Cesaraugustà i Cluniense, i el dels Celtíbers, que ho foren entre aquests dos convents i el Cartaginense.

nistratiu entre els convents Cesaraugustà i Tarraconense[154]. Així, els límits entre els diferents pobles ibèrics d'aquesta regió, imprecisos i fluctuants abans, podrien haver quedat fixats en gran parte en el moment de ser integrats a l'administració territorial romana.

Amb la reforma general de l'administració romana a les acaballes del segle III, deguda a l'emperador Dioclecià i recollida per la *Notitia Dignitatum*, desapareixen els convents jurídics, passant Hispània a constituir una diòcesi dividida en cinc províncies[155]. El límit meridional de la província Tarraconense podria haver quedat fixat sobre el riu Millars, l'antic límit entre Edetans i Ilercaons. Més endavant, l'organització eclesiàstica provincial s'establí sobre les divisions administratives del segle IV, per mitjà de la qual es poden cercar aquestes[156].

El límit entre els convents Tarraconense i Cesaraugustà al Sud del riu Ebre ha estat fixat de manera diferent segons els distints autors que s'han ocupat del tema. En 1791, J. Traggia situa els límits entre els convents Tarraconense i Cartaginense a l'altura de Peníscola o del Riu Millars, mentre que el Cesaraugustà partiria amb el primer a l'altura dels rius Martin o Guadalope[157]. J. A. Ceán, en 1832, situa el límit entre els convents Tarraconense i Cartaginense en el riu Ebre, incloent en aquest darrer tota la part meridional de la província de Teruel, i deixant al Cesaraugustà una zona molt restringida al voltant de Zaragoza[158]. En 1868,

154 El límit oriental dels Sedetans és precisament el més ambigu: G. FATÁS CABEZA, op. cit. nota 148, p. 90, per a qui aniria per la línia del riu Matarranya, i continuaria per Morella, Iglesuela del Cid i Aliaga. Aquests límits, com veurem més endavant, sobre tot en la seua banda septentrional, coincideixen en gran part amb els límits proposats entre els convents Cesaraugustà i Tarraconense per la majoria d'autors.

155 E. ALBERTINI, op. cit. nota 150, pp. 118-119; el concepte de convent, però perdurarà amb un clar sentit territorial: E. ALBERTINI, op. cit. nota 150, p. 122; i L. SANCHO ROCHER, op. cit. nota 83, pp. 15-16.

156 E. ALBERTINI, op. cit. nota 150, p. 119; i D. MANSILLA, «Orígenes de la organización metropolitana en la Iglesia española», *Hispania Sacra*, XII, Barcelona, 1959, pàgs. 256 i 260. En aquest sentit, és interessant recordar que el límit meridional del bisbat de Tortosa fou fixat després de la conquista cristiana del segle XIII l'altura d'Almenara.

157 J. TRAGGIA, *Aparato a la Historia Eclesiástica de Aragón*, I, Madrid, 1791, pp. 327-328.

158 J. A. CEÁN BERMÚDEZ, op. cit. nota 12, pàgs. 5, 32-33 i 130-131.

E. Hübner inclou en el Convent Cesaraugustà les valls dels rius Guadalope i Matarranya, tancant al Sud per damunt d'Aliaga i Torremocha[159].

En 1923, tot reconeixent la falta de documentació, E. Albertini situa el límit occidental del Convent Tarraconense en una línia a l'Oest de Tortosa i Segorbe, incloent la part meridional de la província de Teruel en el Convent Cesaraugustà[160]. Ja en 1973, N. Dupré recull de nou el plantejament segons el qual el Convent Tarraconense arribaria només fins a l'Ebre, deixant tot el territori sedetano-edetà dins el Convent Cesaraugustà, que d'aquesta manera arribaria fins a la mar[161]. Per últim, en 1981, L. Sancho proposa situar el límit entre els convent Cesaraugustà i Tarraconense pel riu Matarranya, fent frontera pel Maestrazgo terolenc amb el Convent Cartaginense, de manera que els rius Alfambra i Guadalaviar restarien en el Convent Cesaraugustà[162].

Els límits entre els convents devien seguir normalment una línia traçada pels límits dels territoris de les ciutats colindants[163]. El territori d'una ciutat, fóra municipi o colònia, era un àrea circumdant d'extensió variable que voltava el nucli urbà, sobre la qual els magistrats municipals tenien competència jurídica i administrativa[164]. La seua delimitació —a excepció d'alguns casos excepcionals— resulta difícil de precisar pel fet que normalment no es conserven els cipus terminals, és a dir, les fites de

159 CIL II pàgs. 401 i 500, i mapa de Kiepert en el *Supplementum*.

160 E. Albertini, op. cit. nota 150, p. 98 i mapa.

161 N. Dupré, «La place de la vallée de l'Ebre dans l'Espagne romaine», M.C.V., IX, Madrid, 1973, p. 164 i mapa nº 5.

162 L. Sancho Rocher, op. cit. nota 83, p. 62.

163 La funció inicial del convent fou la judicial, a la qual s'afegirien posteriorment altres funcions de tipus militar i fiscal, a banda de les de tipus religiós. El sentit territorial d'aquestes unitats administratives, veritables districtes en què es dividia la província, resta, doncs, clar. La base en què es recolzava l'estructura administrativa territorial romana degué ser, almenys a les zones de més tradició urbana i premerenca romanització, la ciutat i el seu territori. Sobre les funcions dels convents pot veure's una síntesi actualizada en: L. Sancho Rocher, op. cit. nota 83, pp. 33-38.

164 J. Toutain, *Territorium*, DS, V, pp. 124-125. Un resum d'aquestes qüestions, amb referències als diferents estudis sobre el tema, en: F. Beltrán Lloris, *Epigrafía latina de Saguntum y su territorium (Cronología. Territorium. Notas prosopográficas. Cuestiones municipales)*, S.T.V. del S.I.P., 67, Valencia, 1980, pp. 347-350.

partió amb els territoris de les ciutats veïnes. És per això que cal recórrer a uns altres tipus de criteris, bàsicament de caràcter geogràfic i epigràfic, per tal de poder concretar més sobre llur extensió, sobre la qual, d'altra banda, podem tenir una idea aproximada en base a la localització dels municipis més pròxims.

Els fets geogràfics tingueren una gran importància a l'hora de delimitar les fronteres d'un territori. Així, un riu o una cadena de muntanyes pogueren servir per a aquesta funció[165]. També poden ser utilitzats per a restituir els límits d'un territori municipal els indicis d'una xarxa cadastral, sobretot en el cas de les colònies, tot i que aquest tipus de repartiment de terres s'estengué també a zones en què no va arribar a haver-hi un veritable establiment de *ueterani*[166]. Amb tot, els criteris epigràfics són els que millor resultat donen a l'hora d'intentar una delimitació. Els indicadors més segurs són aquelles inscripcions que contenen referències als magistrats municipals, les quals donen a entendre que el lloc o àrea en què han estat trobades pertanyen al territori d'una determinada ciutat, la qual, en ocasions, també hi apareix citada[167]. Sempre cal, però complementar uns criteris amb els altres, per tal d'evitar restitucions excessivament subjectives.

Els límits occidentals del sector meridional del Convent Tarraconense degueren estar fixats pels límits respectius dels territoris de *Valentia* i *Edeta*, ciutats que no han estat objecte d'estudis sobre aquest aspecte sense excloure la possibilitat de l'existència d'alguna altra ciutat

[165] R. Chevalier, op. cit. nota 74, p. 70; i IDEM, «Cité et territoire. Solutions romaines aux problèmes de l'organisation de l'espace. Problématique 1948-1973», *Aufstieg und Niedergang des Römischen Welt*, II, 1, Berlin, 1974, pp. 762-763, on assenyala la importància dels límits naturals: allò que importa és l'obstacle. La frontera s'estableix gràcies a una convergència de dades.

[166] R. Chevalier, «La centuriation et les problèmes de la colonisation romaine», *Études Rurales*, Paris, 1961, pp. 66-67. Aquest pogué ser el cas de *Saguntum*.

[167] En terres castellonenques tenim els dos epígrafs d'Almenara (CIL II 5055 i 6056 = ELST 319 i 329) i el de Mascarell (CIL II 4028 = ELST XV), amb la menció de sengles magistrats municipals que, per raons de proximitat, s'atribueixen sens dubtes al municipi saguntí. A Onda hi ha una inscripció que fa referència a un magistrat que rebé tots els honors en el seu municipi (SELC 103 = ELST p. 357, nota 41), que G. Alföldy considera saguntins, mentre que per a F. Beltrán no hi ha seguretat de què ho foren, com ja veurem més endavant.

d'aquest mateix convent situada al W-SW d'aquesta darrera[168]. Pel que fa a *Saguntum*, els límits del seu territori municipal han estat fixats amb aproximació per F. Beltrán seguint criteris fonamentalment epigràfics i també geogràfics[169]. Segons aquest autor, el territori de *Saguntum* degué estar constret al Sud pel de *Valentia* i a l'Oest pel d'*Edeta*, cercant la seua àrea d'expansió al NW per la vall del riu Palància, per on arribaria almenys fins a Segorbe, i sobretot al Nord, per on arribaria almenys fins al riu Millars.

L'existència en la zona de Jérica d'un important nucli epigràfic que presenta alguns trets característics assimilables a l'epigrafia d'*Edeta*, així com el fet que cap de les inscripcions que s'hi conserven continga una referència a magistrats municipals, i que tampoc es conega cap jaciment arqueològic amb entitat suficient com per a poser ser considerat una ciutat, fan pensar que aquesta zona pogué haver estat inclosa en el territori d'*Edeta*[170]. D'altra banda, el fet que el riu Millars siga probablement el límit citat per Plini entre els Edetans i els Ilercaons, és també uná raó de pes per a considerar que aquest important accident geogràfic pogué haver estat utilitzat com a límit septentrional del territori municipal saguntí. Tanmateix, hi han una sèrie de factors que permeten al meu judici reconsiderar aquesta hipòtesi i plantejar una major extensió d'aquest límit cap al Nord, com veurem més endavant.

Més al Nord, la colònia *Dertosa* no ha estat objecte de cap estudi

168 Ptolemeu (II, 6, 61) cita entre els Contestans, i per tant en el Convent Cartaginense, una localitat anomenada *Menlaria*, que d'aquesta manera quedaria al Sud del riu Xúquer. En una situació aproximada a la descrita pel geògraf trobem la ciutat hispano-romana de Meca (Ayora); fóra d'interés avaluar amb deteniment les possibilitats d'aquesta reducció.

169 F. Beltrán Lloris, op. cit. nota 164, pp. 347-362 i mapa nº 2.

170 G. Alföldy, op. cit. nota 30, fig. 1; F. Beltrán Lloris, op. cit. nota 164, pp. 355-356; i F. Arasa i J. Vicent, «Noves inscripcions llatines de Bejís i la Vall d'Uixó», C.P.A.C., 9-10, en premsa.

monogràfic recent[171]. G. Alföldy i F. Beltrán convenen en establir el límit meridional de la seua *pertica* en el riu Sénia, accident geogràfic situat a uns 26 km. en línia recta d'aquesta ciutat[172]. Amb tot, aquesta fixació no es recolza en cap raó objectiva, i redueix molt el seu territori per la seua banda meridional. Com en el cas de *Saguntum*, el territori de *Dertosa* podria haver estat constret pels d'altres ciutats properes situades més al Nord, potser *Sigarra* i *Tiariulia*, cosa que condicionaria la seua major extensió cap al Sud; la inseguretat sobre la localització d'aquestes ciutats, però, impossibilita confirmar aquesta hipòtesi.

L'absència d'altres ciutats entre *Saguntum* i *Dertosa* sempre ha suposat un element de distorsió a l'hora de fer consideracions generals sobre la distribució dels centres urbans a la façana mediterrània de la província Tarraconense. En efecte, situant el límit meridional de la *pertica* de *Dertosa* en el riu Sénia, queda en tot l'extrem meridional del Convent Tarraconense, fins al seu límit en el riu Xúquer, una àrea d'uns 180 km. de llargària per uns 80 km. d'amplària en què tres nuclis municipals (*Edeta, Valentia* i *Saguntum*) es concentren en el terç meridional, mentre que en els altre dos terços septentrionals no es coneixia fins ara cap ciutat. D'altra banda, la distància mitja entre els onze municipis coneguts de la façana mediterrània peninsular entre *Tarraco* i *Carthago Noua* —tot incloent *Lesera*— és d'uns 35 km., i aquesta distància es veu considerablement augmentada precisament pel fet que entre *Saguntum* i *Dertosa* només s'hi situa un municipi[173].

171 En un primer moment, des de César o August, fou municipi: *municipium Hibera Iulia*; amb Tiberi passà a ser colònia: *colonia Iulia Augusta Dertosa*. Sobre aquesta dualitat, E. Bayerri, *Historia de Tortosa y su comarca*, V, Tortosa, 1948, pp. 539-553, creu que es tracta en realitat de dos nuclis diferents. Quant a les seues emissions monetals, vegeu: L. Villaronga, *Numismática antigua de Hispania*, Barcelona, 1979, pàgs. 250 i 282. En general, sobre aquesta ciutat, vegeu: CIL II pp. 535-536; M. Marchetti, *Hispania*, DE, IV, p. 848; E. Albertini, op. cit. nota 150, p. 63; A. García y Bellido, «Las colonias romanas de España», A.H.D.E., XXIX, Madrid, 1959, pp. 502-503; H. Galsterer, op. cit. nota 46, pp. 31-32; i M. Tarradell, «Las ciudades romanas en el Este de Hispania», *Symposion de Ciudades Augusteas*, I, Zaragoza, 1976, pàgs. 301 i 308-309.

172 G. Alföldy, op. cit. nota 30, fig. 1; i F. Beltrán Lloris, op. cit. nota 164, p. 360.

173 F. Beltrán Lloris, op. cit. nota 164, p. 353, nota 21.

Entre els rius Sénia i Millars resta una extensa àrea d'uns 80 km. de llargària que fins ara no havia estat atribuïda al territori de cap ciutat. La localització de *Lesera* en el rerapaís d'aquesta zona costanera afegeix noves dades al problema. G. Alföldy situa el límit septentrional del territori municipal saguntí al Nord del Millars, cap a la serralada de les Palmes, accident geogràfic que talla per aquesta banda la planúria litoral, i atribueix la franja restant, d'uns 85 km. de llargària, al territori municipal de *Lesera*[174]. Amb tot, aquesta atribució em sembla excessiva; resulta, si més no, difícil d'entendre que una petita ciutat situada en el cor d'una comarca muntanyenca com Els Ports, abraçàs en el seu territori municipal tota la franja litoral compresa entre els hipotètiques límits dels territoris d'aqueixes dues ciutats costaneres. Com ja assenyalà F. Beltrán, resultaria contradictori que tres importants ciutats com *Saguntum*, *Edeta* i *Valentia* es reparteixen només un terç de l'àrea situada entre els rius Xúquer i Sénia, mentre que una petita ciutat —quasi desconeguda per les fonts— abrace els dos terços restants d'aqueixa zona, i a més amb el seu centre municipal en el rerapaís muntanyenc i no en la zona costanera més rica i millor comunicada d'El Maestrat[175].

Els estudis arqueològics de la zona només ens permeten parlar d'un poblament rural, amb una notable absència de centres urbans. Aquest fet ens empenta a cercar altres solucions al problema. La prolongació del territori saguntí cap al Nord, almenys fins a la serralada de les Palmes, tal i com proposa G. Alföldy, apareix lligada a diversos factors. D'una banda, l'existència d'evidents indicis cadastrals que es perllonguen al Nord del riu Millars, amb un eix únic per a tot el sistema de centuriacions existent a La Plana, estableix un lligam entre l'extrem septentrional i la resta d'aquesta planúria[176]. D'altra, a l'Alcora i a Onda tenim sengles mencions epigràfiques de magistrats municipals, que F. Beltrán no considera

[174] G. Alföldy, op. cit. nota 30, fig. 1.

[175] F. Beltrán Lloris, op. cit. nota 164, p. 361.

[176] El sistema de centuriacions que sembla organitzar-se entorn d'El Caminàs al llarg de tota la Plana ha estat incipientment estudiat per: A. Bazzana, «Vestiges de centuriations romaines et d'un itinéraire prérromaine dans la plaine de Castellón», A.P.L., XV, Valencia, 1978, pp. 277-292.

prudent incloure en el territori municipal saguntí[177]; tanmateix, l'absència d'altres centres urbans en una àmplia àrea al voltant d'aquestes poblacions als quals poder atribuir aquests magistrats, i la relativa proximitat de *Saguntum*, són raons al meu parer suficients per a pensar que aquests degueren ser efectivament magistrats saguntins, tal i com proposa G. Alföldy[178].

Quant a l'onomàstica, són evidents les raons adduïdes per F. Beltrán: a Onda, de 10 inscripcions, en 3 apareixen 6 *Pomponii*, gentilici desconegut a *Saguntum*[179]; mentre que a l'Alcora, de 7 epígrafs, en 2 hi han també 2 gentilicis desconeguts en aquesta ciutat: *Munnius* i *Bruttia*[180]. No sabem, però, fins a quin punt pogué ser normal la presència de gentilicis estranys a la resta del territori en les zones més allunyades d'aquest[181].

Cal afegir, per últim, els arguments geogràfics: La Plana és una unitat geomorfològica de gran importància agrícola, i en època romana degué ser —amb la Vall del Palància— la base econòmica de la pròxima ciutat de *Saguntum*[182].

A. García y Bellido, en 1974, va plantejar la possibilitat que l'Arc de Cabanes, únic monument d'aquesta època conservat amb certa integritat en terres castellonenques, i situat a la vora de la Via Augusta, hagués servit de límit entre territoris[183]. Tanmateix, aquesta suggestiva hipòtesi no compta amb un suport epigràfic que puga provar aquesta funcionali-

177 Vegeu nota 167.

178 G. Alföldy, op. cit. nota 30, p. 41, nota 2.

179 CIL II 4036 i 4038, i SELC 104, respectivament.

180 CIL II 4046 i 4043, respectivament.

181 F. Arasa, «Inscripcions llatines de Segorbe i l'Alcora», C.P.A.C., 8, Castellón, 1981, p. 285, nota 34.

182 F. Arasa i Gil, «La Plana a l'època romana», *Miscel.lània de textos en homenatge a les Normes de Castelló*, Castelló, 1984, pp. 100-101.

183 A. García y Bellido, «Arcos honoríficos romanos en Hispania», *Colloquio Italo-Spagnolo sul tema Hispania Romana*, Roma, 1974, pp. 20-21.

tat, que més bé degué ser funerària[184]. Am això i tot, crec que no podem descartar la possibilitat que la franja litoral i pre-litoral de les comarques septentrionals del País Valencià, estigués repartida —en absència d'altres centres urbans— entre els territoris municipals de *Saguntum* i *Dertosa*.

Quant al Convent Cesaraugustà, a banda de la colònia epònima, únicament tres de les localitats citades per Ptolemeu entre els (S)edetans, precisament les tres més meridionals, apareixen també a la relació de pobles que segons Plini estaven inclosos en aquest convent, i de totes tres ignorem llur situació.

Damania era, en temps de Plini, una ciutat estipendiària, i la seua pertinença al Convent Cesaraugustà queda palesa a través de l'epigrafia[185]. Degué ser amb posterioritat un municipi, ja que un flamen de la Hispània Citerior exercí en aquesta ciutat —una *respublica*— magistratures regulars, i els *flamines* de rang provincial procedien, pràcticament sense excepció, de comunitats que tenien l'estatut de ciutat[186]. L'aparició d'alguns damanitans en localitats pròximes a la costa sembla apuntar cap a una certa proximitat d'aquest ciutat al Convent Tarraconense[187]. Sembla que pot identificar-se amb la seca *Tamaniu*, les encunyacions de la qual corresponen a asos de l'estil de *Sekaisa*[188]. A. Beltrán va proposar la seua localització en Domeño (Navarra), per la dispersió del seu numari i l'homofonia dels topònims[189]. Aquesta dispersió

184 Possibilitat apuntada en: F. Arasa i Gil, «El relleu hispano-romà d'Els Tossalets (Les Coves de Vinromà)», *Boletín del C.E.M.*, 6, Benicarló, 1984, p. 91.

185 CIL II 4249 = RIT 309. Vegeu, en general, sobre aquesta ciutat: ERZ pp. 67-68; F. Beltrán Lloris i L. Sancho Rocher, op. cit. nota 74, pp. 315-316; i L. Sancho Rocher, op. cit. nota 83, pàgs. 83-84 i 131.

186 G. Alföldy, *Flamines provincies Hispaniae citerioris*, «Anejos del A.E.Arq.», Madrid, 1973, p. 22.

187 És el cas de CIL II 3990, de Jérica.

188 A. Domínguez Arranz, *Las cecas ibéricas del Valle del Ebro*, Zaragoza, 1979, pp. 130-135. Sobre la seca de *Sekaisa*, que s'identifica amb la ciutat de *Segeda* que apareix a les fonts, un darrer treball planteja la seua reducció a Belmonte (Zaragoza): F. Burillo y M. Ostalé, «Sobre la situación de las ciudades celtibéricas Bílbilis y Segeda», *Kalathos*, 3-4, Teruel, 1984, pp. 287-309, com ja proposà A. Schulten, «Segeda», *Homenagem a Martins Sarmento*, Guimaraes, 1933, p. 374.

189 A. Beltrán Martínez, *Curso de Numismática*, Cartagena, 1950, pp. 326-327.

mostra la seua inclusió en la Vall de l'Ebre, però amb una important projecció cap al litoral mediterrani[190]. La terminació en *-u* del topònim monetal fa pensar en una connexió amb les seques celtibèriques[191], però aquesta possible relació no implica una situació en la Celtibèria oriental, cosa que estaria en contradicció amb les notícies proporcionades per les fonts. Cal pensar, doncs, que es tracta en realitat de contactes semblants als que podem trobar a nivell lingüístic en altres topònims situats més cap a la costa[192]. La seua reducció a La Muela (Hinojosa del Jarque), recentment proposada per F. Burillo i M. A. Herrero, concordaria amb aquests plantejaments[193].

Leonica fou ciutat de dret llatí[194], i —com *Biscargis* entre els ilercaons— no encunyà moneda. No tenim mencions epigràfiques, i l'única referència seua apareix, com ja hem vist, a l'Anònim de Ràvenna, J. Ceán la situava en Alcañiz[195]. M. Beltrán, seguint opinions anteriors, ha proposat la seua reducció a Massalió, topònim que conservaria l'antic nom evolucionat a «Massa Leonica» (l'Hostal de Leònica)[196].

Quant a *Osicerda*, fou municipi de dret llatí, possiblement des d'època de Tiberi[197]. Les seues encunyacions presenten dues fases: una

190 M. Beltrán Lloris, «Sobre un bronce inédito de Damaniu», *Caesaraugusta*, 29-30, Zaragoza, 1967, pp. 127-132; i L. Villaronga, op. cit. nota 171, p. 186.

191 J. Untermann, «Zur Gruppierung der hispanischen Reitermünzen mit Legenden in iberischer Schrift», M.M.,5, Heidelberg, 1964, pàgs. 112 i 148.

192 Podria ser el cas de l'arrel *les-* del topònim *Lesera*: J. Hubschmid, op. cit. nota 64, p. 489; de l'arrel *pel-*, possiblement present a l'hidrònim *Palantia* que recull Ptolemeu: J. Hubschmid, op. cit. nota 64, pp. 485-486; i fins i tot de l'arrel *seg-* que possiblement apareix en el topònim *Saguntum*: M. Almagro Gorbea, «Cerámica excisa en Sagunto. Una hipótesis sobre el origen de esta ciudad», *Saguntum*, 14, Valencia, 1979, pp. 100-101.

193 F. Burillo i M. A. Herrero, op. cit. nota 104.

194 H. Galsterer, op. cit. nota 46, p. 71; F. Beltrán i L. Sancho, op. cit. nota 74, p. 316; i L. Sancho Rocher, op. cit. nota 83, p. 92.

195 J. A. Ceán Bermúdez. op. cit. nota 12, p. 134.

196 M. Beltrán Lloris, op. cit. nota 76, p. 398.

197 H. Galsterer, op. cit. nota 46, p. 71; ERZ pp. 62-63; F. Beltrán i L. Sancho, op. cit. nota 74, pp. 316-317; i L. Sancho, op. cit. nota 83, pàgs. 97 i 130.

bilingüe, amb el topònim *Usekerte*, que còpia el tipus de denari de J. César de 49/48 a. E., i una altra ja llatina, amb asos i semisos de tipologia sedetana, des de Tiberi, com a *Mun(icipium) Osicerda*[198]. A. Beltrán aproxima la seua situació al baix Aragó[199]. J. Untermann planteja la seua localització al Sud del curs del baix Ebre[200]. L'opinió més tradicional la redueix a Osera per una certa homofonia entre ambdós topònims[201].

Aquestes tres ciutats poden incloure's amb seguretat en el Convent Cesaraugustà, i degueren ser, per tant, sedetanes. Llur localització en la meitat meridional d'aquest regió —possiblement en terres terolenques— sembla bastant segura[202]. Algunes d'elles, consegüentment, degueren ser —com el mateix Ptolemeu assenyala— veïnes de *Lesera*.

Envers l'onomàstica, l'escàs nombre d'inscripcions conegudes en aquesta zona limita l'ús dels criteris epigràfics per a establir l'extensió dels territoris de les diferents ciutats. A les 4 inscripcions funeràries conegudes de *Lesera* trobem 6 personatges amb els següents gentilicis: *Baebius, Papiria* i *Iulius*. Aquesta exigua documentació epigràfica únicament ens permet plantejar una certa relació onomàstica amb *Saguntum* i el seu territori[203]. Amb tot, en cap d'aquestes inscripcions apareix una menció de càrrecs municipals.

A l'altre nucli epigràfic d'importància en aquesta zona, El Morrón del Cid (La Iglesuela del Cid), trobem 5 inscripcions amb un total de 9 personatges que porten els següents gentilicis: *Aelius, Caecilius, Domitius* i *Valeria*. L'onomàstica no presenta cap tret d'interés: són gentilicis bastant corrents que apareixen a *Saguntum*; cal destacar, això sí, el pre-

198 L. Villaronga, op. cit. nota 171, pàgs. 228 i 282.

199 A. Beltrán Martínez, «Las monedas hispano-latinas», *Numisma*, 147-149, Madrid, 1977, p. 44.

200 J. Untermann, op. cit. nota 191, pp. 99-100.

201 J. Galiay, op. cit. nota 76, p. 67, ja va advertir la manca de base d'aquesta reducció.

202 Hi ha una certa tendència en la bibliografia arqueològica aragonesa a la concentració de les localitats antigues cap als territoris més pròxims a l'Ebre, deixant sempre buida tota la part meridional de la provincia de Teruel; vegeu un exemple, encara, en: L. Sancho Rocher, op. cit. nota 83, mapa.

203 F. Arasa i Gil, op. cit. nota 29.

domini dels *Domitii*[204]. En cap d'aquestes inscripcions apareix una menció de càrrecs municipals.

Quant a la resta d'aquesta zona, al Nord trobem a Alcañiz dues inscripcions funeràries sense altre interés[205]. Cap a l'Oest, a La Muela (Hinojosa del Jarque), coneixem dues inscripcions, en una de les quals apareixen dos *Proculi*, el mateix cognom que porten tres personatges d'El Morrón del Cid[206]. Cap a l'Est, la inscripció més pròxima la trobem en El Mas de Boix (Albocàsser), con apareix un altre personatge amb el mateix cognom[207]. L'epígraf d'Alcalà de Xivert, en què G. Alföldy vol restituir la indicació de l'origen leserense d'un dels personatges que hi apareixen, no pot ser considerat com una prova de l'extensió d'aquesta ciutat fins a la zona litoral[208]. Cap al Sud, en El Puertomingalvo trobem dues inscripcions, una de les quals fa referència a una *domo Edeba* com a lloc de procedència de la difunta a què estava dedicada; G. Fatás relaciona aquest topònim amb el d'*Adeba*, localitat citada per Ptolemeu entre els Ilercaons, però en qualsevol cas la indicació de l'*origo* no ajuda a la seua localització ni implica la identificació del lloc on s'ha trobat l'epígraf amb ella[209].

204 F. Arasa i Gil, op. cit. nota 133, pp. 73-76. Aquest jaciment és el que més inscripcions llatines ha proporcionat de la província de Teruel; de les cinc conegudes es conserven quatre, de les quals una —que degué formar part d'un monument funerari— apareix duplicada.

205 V. Bardaviu i R. Thouvenot, op. cit. nota 95, pp. 29-31; i F. Marco Simón, «Sobre algunas aras de Alcañiz», *Kalathos*, 2, Teruel, 1982, pp. 33-46. Aparegueren a les restes d'un monument funerari aparegut a la Torre Zapater, a sota d'Alcañiz el Viejo, altre important jaciment hispanoromà.

206 T. Ortego Frías, «Arqueología turolense: la val de Jarque y la Hoya de Gálve», A.E.Arq., XVIII, Madrid, 1945-154.

207 SELC 1 = G. Alföldy, op. cit. nota 30, pp. 16-17. Es tracta d'una inscripció funerària que aquest data a l'últim terç del segle I als principis del II.

208 CIL II 4050 = SELC 3 = G. Alföldy, op. cit. nota 30, pp. 19-20. Acceptant la seua voluntariosa restitució, pot tractar-se d'un cas més de menció de l'*origo* del difunt.

209 F. Marco Simón, «Las estelas de tradición indígena del Museo de Teruel», *Teruel*, 52, Teruel, 1974, pp. 93-103; i G. Fatás Cabeza, op. cit. nota 101, pp. 26-28. Es tracta en realitat de quatre làpides, de les quals només dues conserven la part corresponent al text, que foren trobades en una partida immediata al poble: El Montañés. Sobre la hipòtesi de G. Fatás, vegeu ja: F. Arasa i Gil, op. cit. nota 133, p. 142.

Per últim, tenim l'epígraf de major interés d'aquesta zona, trobat a Rubielos de Mora, del qual ja hem parlat, que fa referència a un personatge anomenat *C. Marius Marianus*, que fou edil, flamen i duunvir[210]. Segons H. Galsterer, aquest magistrat degué exercir la seua funció en una ciutat fins ara desconeguda i situada en la zona d'Albarracin[211], però aquesta hipòtesi es basa únicament en el fet que al CIL aquesta inscripció apareix amb les d'aquesta localitat, com ja assenyalà G. Alföldy, i també en la coincidència onomàstica entre la dedicant de l'epígraf en una altra inscripció de Calomarde, prop d'Albarracin[212]; però el marit d'aquesta duu un altre gentilici, cosa per la qual no resulta probable que es tracte de la mateixa persona, sinó més bé d'un gentilici i un cognom habituals en aqueixa zona; a més, Rubielos de Mora està situat uns 70 km. en línia recta d'Albarracin, cosa per la qual resulta excessivament forçat relacionar ambdues localitats.

Després de rebutjar la relació d'aquesta inscripció amb Albarracin, i sobre la base de l'aparent inexistència d'un centre urbà en la zona de Rubielos de Mora, G. Alföldy planteja la possibilitat que aquest magistrat hagués desenvolupat la seua carrera municipal en *Lesera*, adduint la seua proximitat geogràfica; però aquesta és, realment, molt relativa, ja que ambdues localitats se troben a més de 60 km. de distància. És per això que resulta difícil d'admetre la pertinença d'aquest magistrat a *Lesera*; la ciutat en què exercí la màxima responsabilitat municipal degué ser una altra, i la seua situació no pot ser molt llunyana al lloc on es trobà la inscripció. Cal pensar, doncs, en l'existència d'un altre nucli municipal al SW de *Lesera*.

210 CIL II 3174: *C(aio) Mario C(ai) f(ilio) Gal(eria tribu) / Mariano aedil(i), / flam(ini), Iluir(o), / Valeria C(ai) f(ilia) / Seuera mater / filio piissi / m[o* ---. G. Alföldy la data a finals del segle I o principis del II. El *cursus* d'aquest magistrat és semblant al d'un altre magistrat saguntí que apareix en una inscripció d'Almenara (CIL II 6055 = ELST 319), tot i que a *Saguntum* l'ordenació normal és edil-duunvir-flamen. En qualsevol cas, aquest paral.lelisme no té perquè suposar un lligam entre la inscripció de Rubielos de Mora i el municipi saguntí, com ja assenyala: F. Beltrán Lloris, op. cit. nota 164, p. 361.

211 H. Galsterer, op. cit. nota 164, p. 69.

212 CIL II 3172. Aquesta hipòtesi ja fou criticada per G. Alföldy, op. cit. nota 30, pp. 18-19; F. Beltrán i L. Sancho, op. cit. nota 74, p. 320; F. Beltrán Lloris, op. cit. nota 164, p. 361; i L. Sancho Rocher, op. cit. nota 83, pp. 91-92.

L'epigrafia d'aquesta zona no ens aporta massa dades d'interés. A Montán, uns 20 km. al SE de Rubielos de Mora, tenim una altra inscripció en què apareix un altre *Marius*[213]. També a Bejís, ja a la Vall del Palància, trobem dos personatges amb el mateix gentilici[214]. A Villanueva de Viver tenim una inscripció funerària d'un legionari[215]. A Manzanera trobem una inscripció de caràcter votiu dedicada a Hèrcules[216]. Finalment, a la Puebla de Valverde hi ha una altra inscripció funerària[217].

Ptolemeu, com ja hem vist, situa cap a l'Oest de *Lesera* una localitat anomenada *Etobesa*. Deu tractar-se del mateix topònim que trobem en la seca *Otobesken*, el monetari de la qual està molt pròxim al d'*Orosis*[218]. A. Beltrán la localitza en el baix Aragó, potser a Mequinença[219], mentre que J. Untermann assenyala com aquesta seca no sembla relacionada amb les de *Tamaniu* i *Usukerte*, localitzant-la igualment en el curs inferior de l'Ebre[220]. La seua diferenciació de la localitat citada per César, amb la qual fou identificada per J. Vallejo[221], sembla avui reconeguda[222]. D'altra banda, trobem otobesans en diferents inscripcions, entre les quals destaca una d'*Edeta* (CIL II 3794), cosa per la qual sembla possible la seua localització cap a la costa. A més, en aquesta inscripció trobem un *Seranus Tannegiscerris f[ilius]*, nom en el que trobem dos interessants elements antroponímics: *-iscer*, segons J. Untermann apareix únicament

213 SELC 89: *M(arcius) Marius Lasciuos*. G. Alföldy, op. cit. nota 30, Fig. 1, inclou Montán, paradoxalment, dins el territori saguntí.

214 F. Arasa i J. Vicent, op. cit. nota 170: [. *M]ario Eusc / [he]mo* i *[M]aria Ur / [ba]na*.

215 CIL II 3988 = SELC 115. La *Legio Rapacis*, a la qual pertanygué aquest legionari, fou formada per August, i desaparegué a les darreries del segle I o potser a principis del II, sense passar del regnat d'Adrià: R. Cagnat, *Legio*, DS, III, 2, pp. 1088-1089.

216 A. Ventura Conejero, op. cit. nota 110, pp. 217-218.

217 A. Ventura Conejero, op. cit. nota 110, p. 226.

218 M. Beltrán Lloris, op. cit. nota 76, p. 398.

219 A. Beltrán Martínez, op. cit. nota 189, p. 327.

220 J. Untermann, op. cit. nota 191, p. 114.

221 J. Vallejo, «Sobre la Octogesa de César Bell. Civ. I, 61, 68 y 70», *Emerita*, XIV, Madrid, 1946, pp. 259-272.

222 F. Beltrán i L. Sancho, op. cit. nota 74, p. 318; F. Beltrán Lloris, op. cit. nota 164, p. 362, nota 59; i L. Sancho Rocher, op. cit. nota 83, pp. 85-86.

a l'àrea ibèrica[223], mentre que *tanne(-g)*, tot i que Mª L. Albertos no el considera ibèric[224], presenta paral.lels en antropònims localitzats en la mateixa *Edeta* (CIL II 3796: *Iulia Tannegadinia*) i Borriol (CIL II 4040: *Seuera Tannegaldunis f[ilia]*), i per tant en territori edetà. Açò fa possible la seua localització en un àrea no excessivament llunyana a la costa. Una adscripció edetana d'aquesta localitat, per tant, no resulta inversemblant[225].

El territori de *Lesera* degué estar voltat pels territoris d'altres ciutats veïnes. La localització d'aquestes ciutats és en part possible per la presència d'importants conjunts arqueològics corresponents a centres urbans en una àmplia àrea al seu voltant. En base a açò, llur identificació és també en part possible mitjançant les fonts. Així, al Nord trobem El Palao (Alcañiz), jaciment amb el que pot identificar-se la ciutat de *Leonica*, en base a la seua localització immediata a *Lesera* en Ptolemeu, i a la seua aparició a l'itinerari de l'Anònim de Ràvenna. A l'Oest trobem el jaciment de La Muela (Hinojosa del Jarque), que F. Burillo i M. A. Herrero proposen identificar amb *Damania*, reducció que crec possible. Per últim, al SW, a Rubielos de Mora, trobem una inscripció d'un magistrat municipal que acomplí la seua carrera en una ciutat d'emplaçament desconegut, però possiblement situada en aqueixa zona, que segons la interpretació feta podria tractar-se de l'*Etobesa* de Ptolemeu. El territori municipal de *Lesera*, per tant, degué afrontar amb el de *Leonice* al Nord, possiblement amb el *Damania* a l'Oest, amb el d'*Etobesa* al SW i amb el de *Dertosa* a l'Est.

223 J. UNTERMANN, op. cit. nota 191, p. 117.

224 Mª L. ALBERTOS FIRMAT, op. cit. nota 59, p. 220.

225 ERZ p. 64; F. BELTRÁN i L. SANCHO, op. cit. nota 74, pp. 318-319; F. BELTRÁN LLORIS, op. cit. nota 164, p. 362; i L. SANCHO ROCHER, op. cit. nota 83, pp. 85-86. Trobem un altre otobesà a Dénia: CIL II 829. Curiosament, una localització aproximada a la que ací proposem fou ja plantejada, tot i que seguint uns altres criteris, per: F. DIAGO, *Primera parte de los Anales del Reyno de Valencia*, Valencia, 1613, p. 65: «(...) la misma población del Toro, en cuyo nombre se descubre rastro del de Etobesa, dexando a parte que su buen sitio y castillo fuerte no desmienten este pensamiento».

Aquesta delimitació aproximada, en el context del mosaic de territoris municipals d'aquesta regió, sembla molt més ajustada a les característiques geogràfiques de la zona en què s'hi troba enclavada la nostra ciutat i també a les del mateix centre urbà. El territori de *Lesera*, enclavada com ja hem vist en un important nus de comunicacions, cal delimitar-lo conseqüentment en una àrea en què aquesta petita ciutat pogués exercir un cert paper aglutinador: la comarca d'Els Ports com a zona central i altres àrees confrontants com la franja oriental de la província de Teruel, l'extrem septentrional de la comarca de l'alt Maestrat i la banda meridional de les conques dels rius Guadalope i Matarranya. En base a la localització d'alguns centres urbans veïns, crec que resulta possible proposar algunes referències geogràfiques d'interés que poden servir per a una delimitació aproximada d'aquest territori: cap al Nord, a meitat camí entre La Moleta i El Palao, està el punt on el riu Bergantes desguassa al Guadalope; cap a l'Oest, la partió entre ambdós territoris no degué estar més enllà de la zona de Villarluengo; cap a l'Est, el corredor de Catí delimita el domini tabular característic de la comarca d'Els Ports[226]; i cap al Sud, la proximitat del jaciment existent en El Morrón del Cid permet establir-hi una relació entre ambdós centres de població[227]. Aquestes referències donen un radi que oscil.la entre 25-35 km. per al seu territori, amb una superficie ajustada a les característiques del centre urbà.

La relativa proximitat de La Moleta a la mar, uns 62 km. en línia recta, permet al meu judici incloure-la sense massa problemes en el Convent Tarraconense. En efecte, donant al seu territori un radi d'uns 25 km. per la banda oriental, fins al corredor de Catí, ens resta una franja

226 Sobre els aspectes geogràfics d'aquesta comarca, vegeu: A. PÉREZ *et alii, Paisajes naturales de la región del Maestrazgo y Guadalope*, Castellón-Teruel, 1983, p. 57 i ss. A l'Edat Mitjana, aquesta zona feia de partió entre els territoris dels castells de Morella i Cervera; vegeu: M. BETÍ BONFILL, *Morella y el Maestrazgo en la Edad Media*, Castellón de la Plana, 1972, pàgs. 29 i 96-97.

227 F. ARASA I GIL, op. cit. nota 133, pp. 140-141. El Morrón del Cid degué ser un *iucus*, una mena de cap de districte a l'extrem meridional del territori de *Lesera*.

d'uns 37 km d'amplària, una zona massa estreta com per a pensar que aquest convent reduiria tant l'amplària del seu extrem meridional en aquest punt si no inclogués *Lesera*. EL cas del municipi que degué existir en la zona de Rubielos de Mora, *Etobesa* segons els meus plantejaments, és bastant semblant, i la seua adscripció al Convent Tarraconense, com a possible ciutat edetana, és bastant segura. Aquestes ciutats, ignorades per Plini en la seua descripció de la costa del Convent Tarraconense, no apareixen tampoc en la relació de pobles *celeberrimi* que acudeixen a dirimir els seus pleits a *Tarraco*, possiblement per no tenir la categoria jurídica de ciutat autònoma dels grups de ciutats que el naturalista sí inclou, com més endavant veurem. Tanmateix, la seua adscripció al Convent Tarraconense —crec que segura en el cas de *Lesera* i molt possible en el d'*Etobesa*— resulta decissiva a l'hora de plantejar un traçat concret per al límit entre aquest convent i el Cesaraugustà, particularment fluctuant en aquesta zona segons els diferents autors.

Com ja hem vist, la pertinença de *Leonica*, *Damania* i *Osicerda* al Convent Cesaraugustà està documentada segons les notícies de Plini. Sobre la base que aquestes són les més orientals i meridionals de les ciutats sedetanes, els límits de llurs territoris amb els de les ciutats ilercaones i edetanes afrontants (*Dertosa*, *Lesera* i *Etobesa*) degué constituir el límit entre ambdós convents. Així, aquest límit degué seguir la línia del riu Matarranya, com a límit entre els territoris de *Leonica* i possiblement *Dertosa*, per a passar després al límit entre els territoris de *Leonica* i *Lesera*, amb un traçat hipotètic cap a la meitat de la distància que hi ha entre ambdues ciutats, i seguir pel riu Guadalupe fins al límit entre *Lesera* i la ciutat existent a La Muela (Hinojosa del Jarque) —*Damania* segons la reducció ja vista—, amb un traçat hipotètic pel punt on s'acompleix la meitat de la distància que hi ha entre ambdues localitats; després continuaria pel límit N-NW del territori de la ciutat que degué haver a la zona de Rubielos de Mora, *Etobesa* segons aquesta interpretació, que afrontaria probablement amb el de *Damania* al Nord i amb el d'*Osicerda* al NW (làm. VI).

Amb aquest plantejament, la diferència amb altres autors quant al traçat dels límits entre convents, com és ara els darreraments proposats

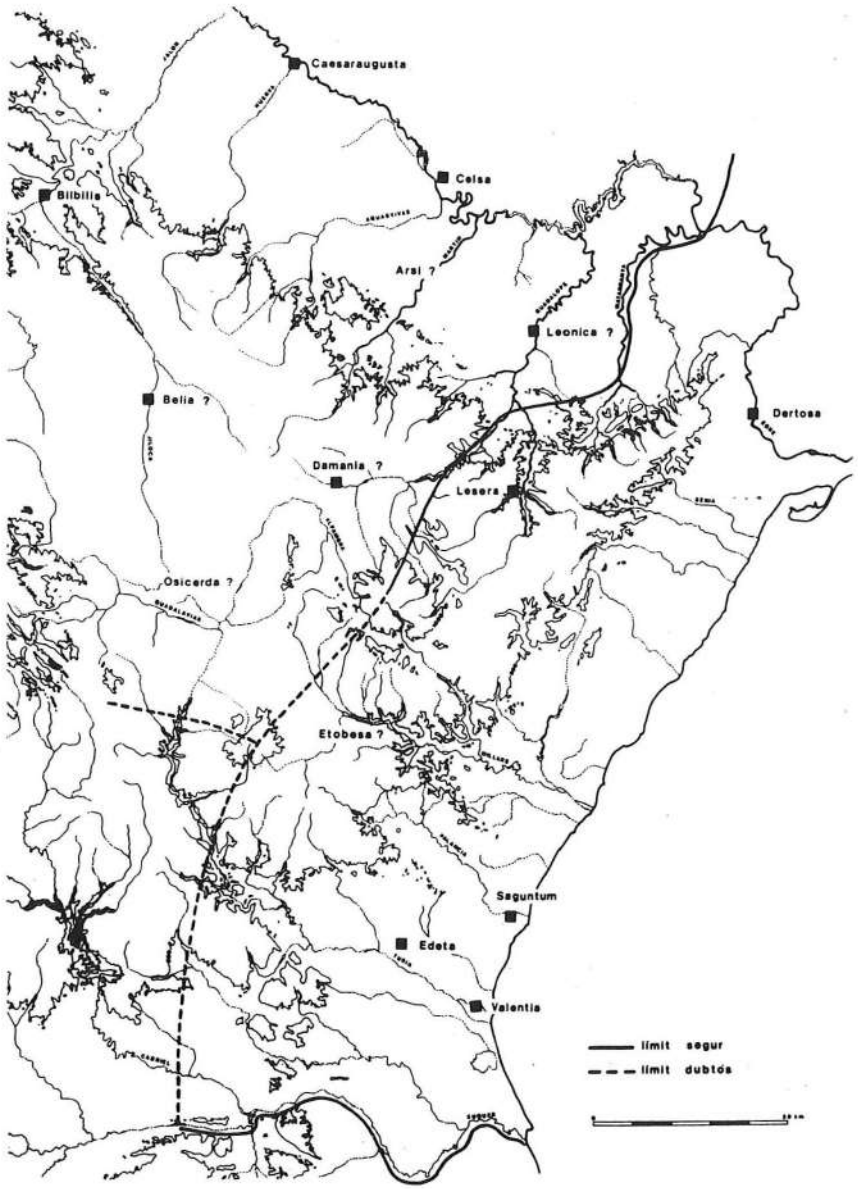

VI. La meitat meridional dels convents Tarraconense i Cesaraugustà, amb el traçat dels seus límits i la localització de les ciutats antigues.

per L. Sancho, és realment mínima, donant-se únicament un cert desplaçament cap a l'interior, sobretot a la zona meridional. Aquests mateixos límits podrien haver estat els de l'antiga Sedetània, que haurien quedat fixats en passar a formar part de l'administració territorial romana[228].

Queda el problema de quan assoliria *Lesera* l'estatut jurídic de municipi. De les 13 localitats citades per Ptolemeu entre els Sedetans-Edetans[229], tot incloent *Valentia*, a més d'aquesta, *Caesaraugusta, Leonica, Osicerda, Saguntum* i *Edeta* tingueren amb seguretat estatut jurídic de municipi; també *Damania*, després d'haver estat una ciutat estipendiària, i *Lesera*, segons la interpretació feta de la menció que apareix en la inscripció CIL II 4052, degueren arribar a tindre'l. Açò ens dóna un total de 8 municipis sobre el total de 13 localitats citades pel geògraf. L'absència de les 5 localitats restants —a les quals cal afegir *Lesera*, que tampoc cita el naturalista— de l'obra de Plini pot estar justificada, ja que aquest, en parlar de la Hispània Citerior (III, 18), especifica que en aquesta província, d'un total de 472 comunitats, hi ha 179 *oppida*[230] —ciutats autònomes de les quals especifica l'estatut jurídic— i 293 *ciuitates contributae*, és a dir, subordinades a d'altres.

En els casos dels convents que ens interessen, Plini (III, 23) cita un total de 42 *populi* en el Convent Tarraconense, dels quals especifica a continuació l'estatut jurídic d'11, als que podem afegir els altres 7 que ja abans (III, 20-23) havia citat, tot incloent *Emporiae*, cosa amb la qual tenim un total de 24 *populi* dels que no l'especifica; en el Convent Cesa-

228 F. Arasa i Gil, op. cit. nota 133, pàgs. 139 i 143.

229 F. Beltrán i L. Sancho, op. cit. nota 74, p. 319, assenyalen el problema que suposa el fet que La Moleta quede inclosa en territori ilercaó, quan Ptolemeu inclou *Lesera* entre las localitats edetanes. Sobre aquesta qüestió, crec que no hi ha una altra possibilitat que atribuir aquesta localització a un més dels nombrosos errors que conté l'obra del geògraf, ja que l'evidència epigràfica demostra quina era la veritable localització de *Lesera*, possiblement la ciutat més meridional de les de l'antic territori ilercaó.

230 Sobre la terminologia emprada per Plini per a denominar les ciutats vegeu: L. Sancho Rocher, op. cit. nota 83, p. 105, amb bibliografia.

raugustà (III, 24) cita un total de 55 *populi*, dels quals especifica l'estatut jurídic d'un total de 30, per la qual cosa en resten 25 dels que no l'especifica. Bona part d'aquestes 49 *populi* d'ambdós convents dels que Plini no especifica l'estatut jurídic degueren estar inclosos entre la xifra total de 293 *ciuitates contributae* que ja havia donat al principi.

El nombre de *ciuitates contributae* degué ser, doncs, bastant elevat en aquests convents, almenys fins a l'aplicació de l'edicte de llatinitat de Vespasià. A les fonts literàries i epigràfiques trobem diversos casos d'aquest tipus de comunitats no-autònomes. Així, a la Bètica trobem el cas de *Curiga*, citada per Plini (III, 14)[231], i el d'*Ipsca*, que apareix en una inscripció ja vista[232]. En el Convent Cesaraugustà tenim el més conegut de *Calagurris Fibularia*, de la qual César diu que era contributa d'*Osca*[233]. Al Convent Cartaginense trobem el cas d'*Icosi*, de la qual Plini (III, 20) ens diu que estava adscrita a la colònia *Ilici*[234], etc.

Contribuere era l'acció d'unir una circunscripció territorial a una altra, llevant-li la seua autonomia administrativa[235]. Aquesta adscripció podia limitar-se al seu territori, a les seues institucions o als seus títols; era, per tant, variable, de la mateixa manera que ho eren les causes i l'estatut previ de la comunitat en qüestió[236].

Aquesta pogué ser la situació d'almenys algunes de les localitats citades per Ptolemeu en aquesta regió que no venen recollides per Plini: *Bernaba, Ebora, Beleia, Arsi, Etobesa* i *Lesera*. Llur aparició en les llistes

231 *Curiga* apareix citada com una *respublica* en una inscripció que es data l'any 196 (CIL II 1040), segons la qual tenia aleshores una assemblea de decurions; degué obtenir l'estatut de ciutat autònoma amb posterioritat al moment en què escriu Plini; vegeu: H. GALSTERER, op. cit. nota 46, p. p. 21 y nota 40.

232 Vegeu nota 49, i G. ALFÖLDY, op. cit. nota 30, p. 43, nota 24.

233 CÉSAR I, LX: «*Interim Oscenses et Calagurritani, qui erant cum Oscensibus contributi* (...)». Vegeu L. SANCHO ROCHER, op. cit. nota 83, p. 104, nota 298.

234 Sobre *Icosi*, vegeu: E. LLOBREGAT CONESA, «El Alto Imperio», *Nuestra Historia*, 2, Valencia, 1980, p. 101.

235 P. VEYNE, «Contributio: Bénévent, Capoue, Cirta», *Latomus*, 18, New York-London, 1959, pp. 568-571.

236 En general, sobre aquest problema, vegeu: U. LAFFI, *Adtributio e Contributio. Problemi del sistema politico-amministrativo dello stato romano*, Pisa, 1966.

de Ptolemeu podria reflectir aquest pas a ciutats autònomes. En el cas de *Lesera*, aquest canvi quedaria palès en la seua denominació com a *respublica* en una inscripció de principis del segle III; mentre que en el cas d'*Etobesa*, segons la reducció ací proposada, l'evidència seria l'aparició d'una inscripció amb la menció d'un magistrat municipal.

L'obtenció de l'autonomia administrativa seria conseqüència de l'aplicació de l'edicte de llatinitat promulgat per Vespasià en els anys 73/74[237]. L'abast d'aquest edicte ha estat bastant discutit, però la seua incidència en les zones més romanitzades és en general admesa[238]. El pas de nombroses comunitats a administracions autònomes de tipus municipal en època flàvia es pot documentar a través de l'epigrafia, quan el nom de la ciutat duu l'apel.latiu d'aquesta dinastia i quan apareixen personatges pertanyents a la tribu Quirina, a la qual estava adscrit Vespasià[239]; a través dels noms de ciutats recollits per Ptolemeu que porten l'apel.latiu «flavi», i finalment, quan hi ha ciutats que demostren llur incorporació a la vida municipal amb l'aparició a les inscripcions de magistrats municipals, *ordo decurionum*, etc.[240].

237 H.-G. PFLAM, *Les Carrières Procuratoriennes équestres sous le Haut-Empire romain*, I, Paris, 1960, p. 132; G. ALFÖLDY, *Fasti Hispanienses*, Wiesbaden, 1969, p. 71; i H. GALSTERER, op. cit. nota 46, p. 37. L'atorgament del *ius Latii* es data per la majoria dels autors en la censura de Vespasià dels anys 73/74.

238 Un primer treball general sobre aquesta qüestió: R. KNOX MCELDERRY, «Vespasian's reconstruction of Spain», J.R.S., VIII, London, 1918, pp. 53-102; H. GALSTERER, op. cit. nota 46, p. 37 i ss. en fa una interpretació més restrictiva, car pensa que la donació de Vespasià només degué establir les condicions favorables per al desenvolupament de la vida municipal a la Bètica i parts oriental i meridional de la Tarraconense.

239 M. MARCHETTI, Hispania, DE, IV, pp. 853-854. En terres valencianes tenim el cas de la Vilajoiosa, d'on coneixem una inscripció d'un *Iluir* d'aquesta tribu. Tanmateix, no tots els ciutadans dels municipis flavis pertanyien a aquesta tribu: H. GALSTERER, op. cit. nota 46, p. 46, nota 70, recull els casos d'inscripcions d'*Egara* (CIL II 4495) i *Laminium* (CIL II 3230) en què apareixen sengles personatges que pertanyien a la tribu Galeria.

240 R. KNOX MCELDERRY, op. cit. nota 238, pp. 69-78.

La progressiva extensió del *ius latii* en època flàvia reduiria notablement el nombre de les *ciuitates contributae* citades per Plini[241]. En aquest context, *Lesera* arribaria a obtenir l'autonomia administrativa també en època flàvia, com ja proposà G. Alföldy[242], en el marc de la quasi completa generalització de la vida municipal que tingué lloc a partir de la promulgació de l'edicte de llatinitat per l'emperador Vespasià.

4. CONCLUSIONS

La lectura que féu G. Alföldy de la inscripció CIL II 4052 permet plantejar una sèrie de qüestions de gran trascendència per a l'estudi de la romanització i el poblament hispano-romà de les comarques septentrionals del País Valencià:

— la reducció al jaciment hispano-romà de la Moleta dels Frares d'una localitat citada pel geògraf Ptolemeu a mitjan del segle II d. E., el topònim de la qual és *Lesera*, segons la forma que apareix a l'epígraf.

— aquest jaciment és el major dels coneguts d'aquesta època en terres valencianes al Nord de *Saguntum*, amb una superfície pròxima a les 6 ha; la seua presència ompleix en part el buit urbà que hi havia fins ara entre aquest municipi i *Dertosa*.

— aquesta comunitat urbana, situada en el rerapaís muntanyenc, dedica a Júpiter, l'any 212, un altar per la salvació de l'emperador Caracal.la; el terme amb què apareix designada a l'epígraf és el de *respublica*, que en Hispània s'utilitza majoritàriament per a designar comunitats organitzades segons el model municipal. Donades les característiques ur-

241 El cas més problemàtic ha estat el de Gallaecia, on la feblesa del fenomen urbà i la persistència de les estructures socials indígenes feia dubtar de l'abast dels efectes del *ius Latii*. També ací, però, l'edicte de llatinitat degué suposar una reorganització de les *ciuitates* i dels nuclis de població, que d'aquesta manera haurien rebut l'autonomia administrativa, sense que açò implicàs la creació de nombrosos centres urbans: G. Pereira Menaut, op. cit. nota 48, pp. 186-187. Vegeu nota 48.

242 G. Alföldy, op. cit. nota 30, p. 18.

banes del jaciment, sembla possible que es tracte veritablement d'un nou municipi desconegut fins ara.

— pel fet de no aparèixer citada per Plini, es pot suposar que en el seu temps aquesta localitat no era encara una ciutat autònoma. *Lesera* degué obtenir l'estatut municipal a conseqüència de la donació del *ius Latii* per Vespasià en 73/74, l'aplicació del qual beneficiaria a nombroses ciutats hispanes. Deu tractar-se, per tant, d'un municipi flavi, com ho degueren ser també, en terres valencianes, *Dianium*, la Vilajoiosa i el Tossal de Manises[243].

— a partir d'aquesta reducció és possible rebutjar definitivament la localització de *Biscargis* en terres valencianes: ni Morella ni la Moleta foren aquesta ciutat, que cal cercar possiblement en les comarques meridionals catalanes[244].

D'altra banda, aquesta reducció permet plantejar una sèrie de qüestions tangencials de gran interès per a l'estudi d'aquesta època en la regió que s'estén entre *Caesaraugusta* i la zona litoral compresa entre *Saguntum* i *Dertosa*. Sobre la base de la utilització d'itineraris per Ptolemeu per a l'elaboració de la seua Geografia, i atenent-nos a les notícies que ens proporcionen directament aquests, conjuntament amb els traçats naturals que les característiques del terreny permeten, es pot plantejar l'existència en aquesta regió de dos grans eixos viaris que des de *Caesaraugusta* —i més concretament, des d'un important nus de comunicacions situat a prop d'aquest ciutat: *Contrebia*— arribarien a la costa a l'altura de *Saguntum* i *Dertosa*, el darrer dels quals, a més, apareix recollit en part a l'Anònim de Ràvenna. Aquest itinerari recull també una altra

243 E. Llobregat Conesa, op. cit. nota 234, p. 81.

244 La problemàtica entorn d'aquesta ciutat encara ha estat recollida per autors que han treballat sobre les ciutats romanes del País Valencià, tot i que en els casos més recents conjuntament amb el cas de *Lesera*; vegeu principalment: M. Tarradell, op. cit. nota 171, p. 290; IDEM, «Les ciutats romanes del País Valencià, base de l'actual estructura urbana», *I Congrés d'Història del País Valencià*, II, València, 1980, p. 320; E. Llobregat Conesa, op. cit. nota 234, p. 82; J. Uroz Saez, *La Regio Edetania en la época ibérica*, Alicante, 1983, p. 15; i L. Abad Casal, «La arqueología romana del País Valenciano: panorama y perspectivas», *I Jornadas de Arqueología de la Universidad de Alicante*, en premsa.

via que des de *Contrebia* arribaria a la Via Augusta a l'altura de l'estació d'*Intibili*, en el traçat de la qual degué figurar *Lesera*.

La informació proporcionada per Ptolemeu i per l'Anònim de Ràvenna pot avui dia començar a complementar-se amb la documentació arqueològica coneguda referida a conjunts arqueològics de caràcter urbà i als indicis que possibiliten l'existència d'uns altres, de manera que és possible plantejar una hipòtesi sobre la reducció d'algunes de les localitats antigues situades al voltant de *Lesera*. Així, crec que hi han suficients elements de judici com per a pensar que el jaciment existent en El Palao (Alcañiz) pot ser la ciutat de *Leonica*, citada per aquestes dues fonts i per Plini; igualment, és possible situar al SW de *Lesera* —en la capçalera del riu Millars— una altra localitat citada per Ptolemeu, *Etobesa*, a la qual pot atribuir-se el magistrat que apareix en la inscripció CIL II 3174 de Rubielos de Mora.

Entre els dos grans eixos viaris citats degué estendre's un dens entramat de vies de caràcter secundari[245], algunes de les quals unirien entre sí les diferents ciutats i localitats més importants. Una d'aquestes vies degué arrancar de la calçada que des de *Saguntum* anava a *Caesaraugusta*, passant per *Etobesa* o els seus voltants, i dirigint-se per *Lesera* fins a *Leonica*. Altres degueren unir *Leonica* i la Muela d'Hinojosa del Jarque (potser *Damania*), aquesta i *Osicerda*, San Esteban del Poyo del Cid (potser *Beleia*) i *Bilbilis*, etc.

L'aproximació interpretativa de l'obra de Ptolemeu que ací es proposa per a aquesta regió es veu sotmesa, evidentment, als errors que aquesta conté, i que en casos de ciutats suficientment conegudes podem comprovar, però que en altres casos de localitats desconegudes en resulta impossible constatar; així, sabem que *Celsa* no estava situada al Nord d'*Osca*, sinó a la vora del Ebre, igual que *Dertosa*, i ara també podem saber que *Lesera* estava en territori ilercaó i no era, per tant, una ciutat edetana; però de la mateixa manera que no podem saber pel moment si

245 A. Rodríguez Colmenero, *La red viaria del Sudeste de Galicia*, «Anejo de Hispania Antiqua», Valladolid, 1976, p. 63.

realment *Biscargis* també estava situada a la vora de l'Ebre, com el geògraf indica, ignorem si localitats desconegudes com *Bernaba, Ebora* o *Beleia* apareixen en el seu emplaçament real —o siga, en territori sedetà i en el Convent Cesaraugustà— o si estan lleugerament desplaçades. Cal, per tant, una posterior comprovació epigràfica de les reduccions i de les localitzacions aproximades que ací es proposen. De la mateixa manera, la recerca de nous jaciments i un exhaustiu treball de camp sobre la xarxa viària permetran, sens dubte, anar ampliant els notables buits que els itineraris contenen, així com localitzar amb més seguretat les estacions que hi apareixen i proposar reduccions concretes per als nuclis urbans coneguts.

La localització de *Lesera* permet, igualment, plantejar la seua inclusió en el Convent Tarraconense, donada la seua proximitat a la costa, al qual també degué pertànyer una altra localitat citada per Ptolemeu immediatament abans i a l'Oest d'aquesta: *Etobesa,* que per la seua situació podria haver estat edetana. La reducció d'algunes ciutats a jaciments concrets, així com la localització aproximada d'unes altres, permet una recomposició aproximada del mosaic de territoris municipals d'aquesta zona, i sobre aquesta base pot traçar-se amb bastant aproximació el límit entre els convents Cesaraugustà i Tarraconense, possiblement fixat sobre els límits territorials dels diferents pobles ibèrics.

ABREVIATURES

A.A.V.	Archivo de Arte Valenciano
Acta Ant. Hung.	Acta Antiqua Hungarica. Academiae Scientiarum Hungaricae.
A.E.	L'année Epigraphique. Paris.
A.E.Arq.	Archivo Español de Arqueología.
A.H.D.E.	Anuario de Historia del Derecho Español.
A.I.E.C.	Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans.
A.M.Y.C.	Asociación «Amigos de Morella y su Comarca.
A.P.L.	Archivo de Prehistoria Levantina.
B.A.	Boletín Arqueológico. Tarragona.
Bisgargis	Boletín de la Colonia y Villa de Forcall.
BMC .	H. MATTINGLY, *Coins of The Roman Empire in The British Museum,* London, 1975.

B.R.A.H.	Boletín de la Real Academia de la Historia.
B.S.C.C.	Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura.
C.E.M.	Centro de Estudios del Maestrazgo.
C.F.C.	Cuadernos de Filología Clásica.
CIL	*Corpus Inscriptionum Latinarum*, Academia Litterarum Regia Borusica. Berlin, 1863 i ss.
CIL II	E. HÜBNER, *Idem. Inscriptiones Hispaniae Latinae*, Berlin, 1869.
CIL II Sup.	IDEM, *Idem. Supplementum*, Berlin, 1892.
C.N.A.	Congreso Nacional de Arqueología.
C.P.A.C.	Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses.
DE	E. DE RUGGIERO, *Dizionario epigrafico*, Roma, 1895 i ss.
DS	C. DAREMBERG, E. SAGLIO i E. POTTIER, *Dictionnaire des Antiquités grecques et romaines*, Paris, 1877-1919.
E.A.E.	Excavaciones Arqueológicas en España.
EE	Ephemeris Epigraphica. Corporis Inscriptionum Latinarum. Supplementum, Berlin, 1872-1913.
Étud. Class.	Études Classiques.
E.L.H.	Enciclopedia Lingüística Hispánica.
ELST	F. BELTRÁN LLORIS, *Epigrafía latina de Saguntum y su territorium (Cronología. Territorum. Notas prosopográficas. Cuestiones municipales)*, S.T.V. del S.I.P., 67, Valencia, 1980.
ERZ	G. FATÁS i M. A. MARTÍN BUENO, *Epigrafía romana de Zaragoza y su provincia*, Zaragoza, 1977.
F.H.A.	Fontes Hispaniae Antiquae.
H.A.	Hispania Antiqua.
ILER	J. VIVES, *Inscripciones latinas de la España romana*, Barcelona, 1971.
J.R.S.	Journal of Roman Studies.
M.A.	Monografías Arqueológicas. Zaragoza.
M. C.V.	Mélanges de la Casa de Velazquez.
M.E.F.R.	Mélanges de l'École Française de Rome.
M.F.	Madrider Forschungen.
M.J.S.E.A.	Memorias de la Junta Superior de Excavaciones y Antigüedades.
M.M.	Madrider Mitteilungen.
N.A.H.	Noticiario Arqueológico Hispánico.
PIR 1	P. ROHDEN i H. DESSAU, *Prosopographia Imperii Romani Saec. I. II. III*, Berlin, 1897-1898.
Rev. Arch.	Revue Archéologique.
R.B.Ph.H.	Revue Belgue de Philologie et Histoire.
RE	G. WISOWA, W. KROLL, K. MITTELHAUS i K. ZIEGLER, *Paulys Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, Stuttgart, 1893 i ss.
Rev. Étud. Anc.	Revue d'Études Anciennes.
RIC	H. MATTINGLY i E. A. SYDENHAM, *The Roman Imperial Coinage*, IV, I, London, 1968.
RIT	G. ALFÖLDY, *Die Römischen Inschriften von Tarraco*, M.F., 16, Berlin, 1975.

SELC P. P. RIPOLLÉS ALEGRE, «Sinopsis de epigrafia latina castellonense», C.P.A.C., 3, Castellón, 1976, pp. 229-277.

S.T.V.-S.I.P. Serie de Trabajos Varios del Servicio de Investigación Prehistórica. Valencia.

FONTS LITERÀRIES

CÉSAR

B. KUEBLER, *C. Iulius Caesar. III, 2. De bello Hispaniense fragmenta*, Stuttgart, 1897.

DIÓ CASSI

E. CARY, *Dio's Roman History*, IX, London, 1955.

HECATEU

F. JACOBY, *Die Fragmente des Grieschischen Historiker*, I, Leiden, 1957.

PLINI EL VELL

C. MAYHOFF, *C. Plinius Secundis Naturalis Historia, I, Libri I-VI*, Stuttgart, 1967.

PTOLEMEU

C. MÜLLER, *Claudi Ptolemaei Geographia*, I, Paris, 1883.

TERTUL.LIÀ

A. GERLO, *Quinti Septimi Florentis Tertulliani Opera*, II, Turnholt, 1954.

ITINERARIS

ANÒNIM DE RÀVENNA

J. SCHNETZ, *Itineraria Romana II. Rauennatis Anonymi Cosmographia et Guidonis Geographia*, Leipzig, 1940.

ITINERARI D'ANTONÍ

O. CUNTZ, *Itineraria Romana. Volumen Prius. Itineraria Antonini Augusti et Burdigalense*, Leipzig, 1929.

TÀBULA PEUTINGERIANA

K. MILLER, *Itineraria Romana. Römische reisewege an der hand der Tabula Peutingeriana dargestellt*, Stuttgart, 1916.